

การสถาปนาพระมหาเจดีย์ต้นพุทธศตวรรษที่ 26
ในวัดสายหลวงปู่่มัน ภูริทัตตะเถระ
The Establishment of Phra Maha Chedi in the Early 26th
Buddhist Era in the Monastery of Luang Pu Man Bhuridatta
Thera's Lineage

ภัทระ ไผตระรัตน์* และทรงยศ วีระทวีมาต**
Pattara Maitrarat and Songyot Weerataweemat

บทคัดย่อ

ปลายพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นเวลาที่มีการก่อสร้างพระมหาเจดีย์ในสังคมไทยหยุดชะงักและถูกทิ้งช่วงไปหลายสิบปี การเปลี่ยนแปลงของสังคมร่วมสมัยย่อมส่งผลต่อแนวความคิดในการก่อสร้าง และเมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 26 การสถาปนาพระมหาเจดีย์จึงปรากฏขึ้นภายใต้บริบทใหม่ของสังคมไทย การศึกษานี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อตรวจสอบคติการสถาปนาพระมหาเจดีย์ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 26 ในวัดสายหลวงปู่่มัน ภูริทัตตะเถระ ด้วยวิธีการศึกษาเปรียบเทียบกับจารีตทางพุทธศาสนา โดยทำการศึกษาจากกรณีพระธาตุคงเจดีย์ (พ.ศ. 2503) และพระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ศรีรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2518) ในเชิงความหมาย พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมมีผลต่อแนวคิดการสถาปนาพระมหาเจดีย์ที่เปลี่ยนแปลงไปจากแบบจารีตพุทธศาสนาและมีการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ผสมผสาน ซึ่งเมื่อคติการบูชาถูกปรับเปลี่ยนก็ย่อมส่งผลต่อแบบแผนการใช้พื้นที่ศาสนสถาน และแนวคิดที่เกิดขึ้นใหม่นี้ ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของพระปากระฆังฐาน อีกทั้งยังเป็นต้นแบบให้กับแนวคิดในการสถาปนาเจดีย์ในเวลาต่อมา

ABSTRACT

The construction of Phra Maha Chedi, tremendous stupa in Thai society had been pause for many decades since the late 25th Buddhist Era. The changes of contemporary society influenced the idea of construction. In the 26th Buddhist Era, Phra Maha Chedi was established again under the new circumstance of Thai society. The objective of this study was to investigate the belief of the establishment of Phra Maha Chedi in the early 26th century Buddhist of Luang Pu Man Bhuridatta,

* นักศึกษา หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
E-mail: Pattara_maitrarat@hotmail.com

** อาจารย์ประจำ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
(บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดุษฎีนิพนธ์หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น โดยการสนับสนุนทุนวิจัยและทุนการศึกษาจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น “ทุนวิจัยสำหรับคณาจารย์ บัณฑิตศึกษาเพื่อให้อาจารย์สามารถรับนักศึกษาที่มีความสามารถและศักยภาพสูงเข้าศึกษาในหลักสูตรและทำวิจัยในสาขาที่อาจารย์มีความเชี่ยวชาญ ประจำปีการศึกษา 2558” และได้รับการสนับสนุนการตีพิมพ์จากศูนย์วิจัยพลักษณ์สังคมลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัยขอนแก่น)

which had never been appeared in Thai society before, especially in the capital city and neighbourhoods. The Buddhist traditional comparison between the case of Phra TuTungka Chedi in 1960 and Phra Wiriya Mongkon Maha Chedi Sri Rattanakosin in 1975 in term of meaning was employed to use as a methodology.

The result of this study was found that social changes influenced on the idea of the establishment of Phra Maha Chedi whose pattern was improved based on the old tradition as well as new construction was created. Apparently, the transition of worship and belief affected the pattern of sacred place's usage. In addition, this idea became the symbol of forest monk and led to the idea of establish Chedi (stupa) subsequently.

คำสำคัญ: พระธาตุพระอริยสงฆ์ พื้นที่พิธีกรรม

Keywords: Buddhist Saint's Relic, Ritual Space

บทนำ

สังคมไทยห่างหายจากการสถาปนาพระมหาเจดีย์ขนาดใหญ่เป็นเวลากว่าหลายสิบปี นับตั้งแต่สยามในสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์ผ่านเข้าสู่ยุคปฏิวัติ พ.ศ. 2475 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 26 การขาดหายไปของการก่อสร้าง หรือสถาปนาพระมหาเจดีย์ขึ้นใหม่ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้อาจสืบเนื่องมาจากปัจจัยหลายด้านที่มีผลต่อสังคมไทยใน ขณะนั้น แต่ที่สำคัญประการหนึ่งคือ การไม่มีพระบรมธาตุ¹ ไว้ในครอบครอง จึงไม่อาจสถาปนาพระมหาเจดีย์ขึ้นมา ใหม่ได้ (ยกเว้นใน พ.ศ. 2484 ที่คณะราษฎรได้สถาปนาพระเจดีย์ขึ้นแห่งหนึ่งที่บางเขน) จนมาถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 26 จึงได้มีการก่อสร้างพระธาตุเจดีย์ขึ้นที่จังหวัดสมุทรปราการ พ.ศ. 2503 และพระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ ศรีรัตนโกสินทร์ ที่พระโขนง พ.ศ. 2518 ซึ่งเป็นพระเจดีย์ขนาดใหญ่บรรจุพระบรมธาตุ มีความน่าสนใจตรงที่ พระมหาเจดีย์ทั้ง 2 แห่ง ได้รับการสถาปนาขึ้นในวัดป่าสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต อันมีที่ตั้งในบริเวณปริมณฑลของ เมืองหลวงซึ่งยังไม่เคยปรากฏมาก่อนในสังคมไทย ทั้งนี้ในช่วงเวลาดังกล่าว มีการสร้างพระเจดีย์ในวัดสายหลวงปู่มั่น อยู่บ้าง ซึ่งเป็นเจดีย์ขนาดย่อมที่อุทิศให้แก่พระสงฆ์ผู้ละสังขาร โดยนิยมสร้างกันทั่วไปตามวัดในท้องถิ่นภาคอีสาน ไม่ใช่พระมหาเจดีย์ขนาดใหญ่ที่ประดิษฐานพระบรมธาตุอย่างเช่นทั้ง 2 แห่งนี้

ทั้งนี้ ผลงานการศึกษาในปี พ.ศ. 2557 เรื่อง มหาธาตุ (ธนธร, 2557) ที่ได้ศึกษาพระมหาเจดีย์ขนาดใหญ่ จากแบบแผนของลัทธิสุตันตแดนประเทศไทย ซึ่งการศึกษาได้สิ้นสุดในสมัยการปกครองของคณะราษฎร หรืองานศึกษา เรื่องเจดีย์ในประเทศไทยหลัง พ.ศ. 2475 (ธัชชัย, 2546) ที่เน้นศึกษารูปแบบและการใช้งานเจดีย์ หรืองานศึกษา เกี่ยวกับพระเจดีย์อื่นๆ ในประเทศไทยนั้น ส่วนใหญ่เน้นศึกษาพระเจดีย์ในอดีตตามแบบแผนของรัฐบาล การศึกษา พระเจดีย์ร่วมสมัยอย่างจริงจังยังปรากฏไม่มากนัก ทำให้แวดวงการศึกษาศาสนสถานประเภทนี้ขาดช่วงไปในระยะ เวลาหนึ่ง การศึกษานี้เป็นการเชื่อมโยงรอยต่อทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมร่วมสมัยผ่านสถาปัตยกรรมพระธาตุ² ในเชิงความหมาย ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25 เข้าสู่ต้นพุทธศตวรรษที่ 26

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อตรวจสอบคติการสถาปนาพระมหาเจดีย์ ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 26 ในวัดสาย หลวงปู่มั่น ภูริทัตตเถระ โดยทำการศึกษาเปรียบเทียบกับจารีตทางพุทธศาสนาจากพระมหาเจดีย์ 2 แห่ง ได้แก่

¹ พระบรมธาตุในความหมายนี้หมายถึง พระบรมสารีริกธาตุ

² หมายถึง สถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์

พระพุทธรูปเจดีย์ และพระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ศรีรัตนโกสินทร์ ด้วยวิธีการตีความสัญลักษณ์ในสถาปัตยกรรม พุทธศาสนาที่มีความหมายหลากหลาย และเข้าใจได้หลายแง่มุม ซึ่งชี้ให้เห็นความจริงที่เป็นสากลนานับการ อย่างไรก็ตาม การยอมให้ตีความสัญลักษณ์เพียงแง่มุมเดียวหรือความหมายเดียว ย่อมเป็นการจำกัดสิ่งที่สัญลักษณ์นั้นอ้างอิงถึงซึ่งไร้ขีดจำกัด (Snodgrass, 1985: 20) นอกจากนี้ บริบทการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จะช่วยเป็นกรอบในการตีความ ที่นำไปสู่การเปรียบเทียบ อันจะทำให้เห็นถึงคติการสถาปนาพระมหาเจดีย์ ที่ถูกปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขของกาลและเทศะในสังคมไทยร่วมสมัย

ความสำคัญของพระบรมธาตุ

พระบรมสารีริกธาตุหรือพระบรมธาตุ ถือเป็นวัตถุมงคลอันมีคุณค่าสูงยิ่งของพุทธศาสนา ที่มีผลให้เกิดการบูชากันอย่างแพร่หลายในหมู่พุทธศาสนิกชน และมีการรับรู้เรื่องราวเกี่ยวกับธาตุบูชากันมาตั้งแต่การบริณิพพานของพระพุทธเจ้าล่วงมาแล้ว ซึ่งน่าจะเกิดจากการที่พระบรมธาตุเป็นสิ่งที่มศกยภาพสูง ทั้งในด้านการยอมรับและทำให้เกิดบูรณาการทางวัฒนธรรม ที่จะสานต่อเป็นบูรณาการทางการเมืองต่อไป โดยพระบรมธาตุนั้น คือ ส่วนที่มีอยู่อย่างป็นรูปธรรมที่สูงสุดจากบุคคล อันเป็นที่เคารพที่เข้าไปถึงจิตใจและการยอมรับของคนทีเชื่อถือได้ง่ายที่สุด อีกประการหนึ่งพระบรมธาตุเป็นสิ่งที่มิประวัติมาตั้งแต่ที่กษัตริย์และผู้คนจากหลากหลายแคว้นต้องการนำไปบูชากัน จนถึงกับต้องมีการแบ่งจ่ายอย่างถูกต้องเพื่อป้องกันการรบพุ่งแย่งชิง มาจนถึงสมัยพระเจ้าโศกมหาราช ผู้เป็นองค์อัครศาสนูปถัมภ์ อันเป็นแบบอย่างให้แก่กษัตริย์ที่บ้านเมืองนับถือพุทธศาสนาทรงดำเนินตามแบบอย่างในสมัยต่อมา (ศรีศักร, 2539: 147)

ในปฐมสมโพธิกถา (2530) ได้กล่าวถึง การแพร่กระจายของพระสถูปเจดีย์³ ที่แทบจะปรากฏในทันที ภายหลังจากเพลิงที่ถวายเป็นเพลิงดับลง ซึ่งได้มีการเก็บพระพุทธรูปและให้ก่พระสถูปในที่ถวายเป็นเพลิงท่ามกลางทางสี่แพร่ง (ประมาณุชิตชินโรส, 2530: 500) นอกจากนี้ในพระคัมภีร์อุปัฏฐก (2511) ยังได้ระบุถึงการเพิ่มจำนวนขึ้นของพระธาตุเจดีย์ในสมัยของพระเจ้าโศกมหาราชถึง 84,000 แห่ง ทั่วชมพูทวีป พร้อมทั้งส่งสมณทูตออกเผยแผ่พระศาสนาในทุกทิศทาง ที่สำคัญได้มีการอัญเชิญพระบรมธาตุที่พระเจ้าโศกมหาราชพระราชทานไปประดิษฐานไว้ที่เจดีย์ศรี หรือ เจดีย์บรรพต ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือของเมืองอนูราชปุระ แล้วอัญเชิญพระรากขวัญเบื้องขวาไปประดิษฐานที่มหานาควันอุทยาน (กรมศิลปากร, 2511: 58) ในเมืองอนูราชปุระซึ่งเป็นเมืองหลวงแห่งแรกของลังกาและเป็นศูนย์กลางพระพุทธศาสนาในเวลาต่อมา

การสร้างพระสถูปเจดีย์มักปฏิบัติตามแบบแผนเดิม คือ ในพระสถูปเจดีย์จะบรรจุพระบรมธาตุหรือสิ่งของที่เป็นสาระถึงพระพุทธเจ้าหรือหลักธรรมของพระองค์ บรรดาสิ่งที่บรรจุในพระสถูปเจดีย์นั้น ทำหน้าที่เป็นเมล็ดพันธุ์ที่จะนำชีวิตกลับมาสู่สิ่งก่อสร้างหรือพระสถูปเจดีย์ เมื่อบรรจุสิ่งเหล่านี้ลงไปในองค์เรือนธาตุ (ครุฑ) ของพระสถูปเจดีย์ ถือเป็นการชุบชีวิตให้กับหินหรือวัสดุที่ก่อสร้างพระสถูปเจดีย์ทันที ซึ่งมีหลักฐานปรากฏเมื่อครั้งชาวพมหารุกรานศรีลังกา และเอาสิ่งของที่บรรจุอยู่ในพระสถูปเจดีย์ออกมา ซึ่งถือเป็นการทำลายชีวิตของชาวศรีลังกาโดยตรง ดังนั้น การนำพระบรมธาตุออกจากพระสถูปเจดีย์จึงเท่ากับเป็นการทำลายพระสถูปเจดีย์ ชีวิตของพระสถูปเจดีย์จึงขึ้นอยู่กับสิ่งของที่บรรจุอยู่ภายใน (Snodgrass, 1985: 354)

จากหลักฐานทางโบราณคดีในหลายท้องที่ในประเทศไทยและบริเวณใกล้เคียง อันเป็นที่ตั้งพระสถูปเจดีย์ แสดงให้เห็นว่า เมื่อแรกมีการนำพระบรมธาตุนั้น อาจจะเป็นพระสงฆ์หรือนักพรตนำเข้ามา แล้วสร้างเป็นพระสถูป

³ พระสถูปเจดีย์มีความหมายเดียวกับคำว่า “เจดีย์” พระธาตุเจดีย์เป็นสถานที่ บรรจุพระบรมธาตุ แต่หลายแห่งอาจไม่ได้บรรจุพระบรมธาตุก็ได้ส่วนมากการใช้คำเหล่านี้ขึ้นอยู่กับบริบทของเนื้อหา เพื่อคงสำนวนภาษาของแหล่งอ้างอิงไว้

ขนาดเล็กหรือก่อสร้างที่บรรจุอย่างง่าย ๆ ไว้ให้คนมากราบไหว้เท่านั้น แต่เมื่ออยู่ในความสนใจและรับรู้ของผู้มีอำนาจในบ้านเมือง จึงมีการสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้น (ศรีศักร, 2539: 67) จนเกิดเป็นแบบแผนที่ผู้ปกครองซึ่งเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาถือปฏิบัติสืบต่อกันมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านเมืองในอุษาคเนย์ที่มีพระมหากษัตริย์เป็นผู้นำในการอุปถัมภ์พระศาสนา

แบบแผนของการประดิษฐานพระบรมธาตุในพระเจดีย์ ส่วนใหญ่จะมีลักษณะเป็นกรุตันบรรจุไว้ภายใน เมื่อฝังแล้วก็ปิดตายไม่มีการนำออกมาแต่อย่างใด ผู้ที่มาเคารพสักการะก็กราบไหว้พระเจดีย์ทั้งองค์ไปด้วยพร้อมกัน (ศรีศักร, 2539: 55-56) ซึ่งเป็นการประดิษฐานพระบรมธาตุในระบบปิด ที่ไม่อาจนำเอาพระบรมธาตุออกมาภายนอกและไม่อนุญาตให้มีการล่วงละเมิดเข้าไปในกรุด้วยเช่นกัน โดยส่วนใหญ่จะทำการสักการบูชาในลักษณะนี้ทั้งสิ้น ยกเว้นพระเจี๊วแก้วในลังกาเท่านั้นที่ประดิษฐานในระบบเปิด อนุญาตให้นำออกมาสู่ภายนอกได้ และทำให้พระเจี๊วแก้วสามารถเคลื่อนย้ายไปประดิษฐานในเมืองหลวงแห่งต่างๆ ของประเทศศรีลังกาได้ (ธนธร, 2557: 30) แบบแผนการประดิษฐานที่ถูกปรับเปลี่ยนไปตามช่วงเวลาและสถานที่ จึงอาจสะท้อนให้เห็นแนวคิดของสังคมนั้นๆ ได้ในระดับหนึ่ง

พระศรีมหาธาตุเจดีย์ : การเปลี่ยนแปลงในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 25

ปี พ.ศ. 2483 “วัดประชาธิปไตย” ที่บางเขน ได้ถูกสถาปนาขึ้นโดยคณะราษฎร⁴ เพื่อให้เป็นสัญลักษณ์แห่งการเปลี่ยนแปลงการปกครอง จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในฐานะนายกรัฐมนตรีในขณะนั้นได้ส่งคณะทูตไปยังประเทศอินเดียเพื่อขอพระบรมธาตุและกิ่งพระศรีมหาโพธิมาประดิษฐาน ณ วัดแห่งนี้ เพื่อสถาปนาให้เป็นวัดมหาธาตุแห่งพระนคร ต่อจากการสถาปนาวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นความพยายามของคณะราษฎรที่มีความประสงค์ให้เป็นเช่นนั้น และได้มีพิธีเปิดอย่างเป็นทางการโดยเปลี่ยนชื่อมาเป็น “วัดพระศรีมหาธาตุ” ในวันที่ 24 มิถุนายน 2485 ซึ่งเป็นวันครบรอบ 10 ปี ของการเข้าสู่ระบอบใหม่ (ธนธร, 2557: 275) ซึ่งความพยายามของคณะราษฎรนี้ ก็เพื่อสถาปนาพระเจดีย์ภายในวัดแห่งนี้ให้มีสถานะเป็น “วัดมหาธาตุ” ในระบอบประชาธิปไตยอย่างสมบูรณ์ (ชาติศรี, 2547: 388)

ความน่าสนใจอยู่ที่ภายในองค์พระเจดีย์ที่วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน มีการประดิษฐานเจดีย์จำลองที่บรรจุพระบรมธาตุไว้ตรงกลาง ซึ่งน่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากพระศรีรัตนเจดีย์แห่งวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่สามารถเข้าไปสักการบูชาพระบรมธาตุภายในองค์เจดีย์ได้ นอกจากนี้ฝั่งด้านในองค์เจดีย์ที่บางเขน มีการสร้างช่องบรรจุอัฐิรวมอยู่ด้วย ทั้งนี้ธรรมเนียมการบรรจุอัฐิไว้ในพระเจดีย์นั้นถูกสงวนให้กับกษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ แห่งกรุงศรีอยุธยา แต่ธรรมเนียมนี้ได้ถูกยกเลิกไปตั้งแต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่ได้มีการย้ายอัฐิไปประดิษฐานในพระบรมมหาราชวังแทน (ธนธร, 2557: 278) หรือวัดในพระบรมมหาราชวัง⁵

ในครั้งนั้นหลวงวิจิตรวาทการ⁶ ได้เสนอให้คณะรัฐมนตรีใช้เจดีย์ที่บางเขนองค์นี้เป็นที่บรรจุอัฐิของคณะราษฎรตามความปรารถนาของพระยาพลพลพยุหเสนา (หัวหน้าคณะราษฎร) ที่เคยบัญชาให้กรมศิลปากรออกแบบสถานที่บรรจุอัฐิมาก่อน โดยท้ายที่สุดคณะรัฐมนตรีก็ได้อนุมัติตามข้อเสนอที่หลวงวิจิตรวาทการได้อ้างการสร้างวิหาร Pantheon ในประเทศฝรั่งเศสที่บรรจุอัฐิของผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ (ธนธร, 2557: 278) ดังนั้นในเวลาต่อมาจึงได้มีการนำอัฐิของบุคคลผู้เกี่ยวข้องกับการปฏิวัติมาบรรจุไว้ ที่ผนังขององค์เจดีย์ นอกจากนี้ในภายหลังได้มีการนำอัฐิของภริยาบรรดาคณะผู้ก่อการไปบรรจุรวมไว้ด้วย จึงผิดแผกไปจากแนวความคิดเดิมที่ต้องการให้บรรจุเฉพาะ

⁴ กลุ่มบุคคลที่ประกอบด้วยข้าราชการ ทหาร ตำรวจ และพลเรือน ร่วมกันกระทำการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งก้าวขึ้นเป็นรัฐบาลปกครองประเทศในเวลาต่อมา

⁵ ทั้งนี้ในสมัยอยุธยาไม่อาจเรียก “พระบรมมหาราชวัง” เพราะเป็นคำที่ประดิษฐ์ในสมัยรัชกาลที่ 4 จึงต้องใช้ว่า “พระราชวังหลวง”

⁶ อธิบดีกรมศิลปากร เป็นตัวจักรสำคัญของคณะราษฎรในการผลิตความหมายทางวัฒนธรรม

ผู้ที่ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติ (ชาติรี, 2547: 392-393) ซึ่งการทำที่บรรจุอัฐิในลักษณะนี้ได้สะท้อนจิตสำนึกที่เปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องมาจากอิทธิพลของแนวคิดเรื่องความเสมอภาค ที่เข้ามาแทนที่จิตสำนึกแบบฐานานุศักดิ์ในงานสถาปัตยกรรม (ชาติรี, 2547: 393) ของบรรดาผู้นำการปกครองประเทศในสมัยนั้น ที่ไม่ให้ความสำคัญกับแบบแผนการบรรจุพระบรมธาตุที่ปะปนกับอัฐิสามัญชนในอาคารเดียวกัน

ความเป็นพระมหาเจดีย์ประดิษฐานพระบรมธาตุอันเป็นสิ่งสูงส่งและมีความเฉพาะนี้ จึงไม่มีเหตุอันควรแต่ประการใดที่บุคคลธรรมดาสามัญจะพึงกระทำดังที่กล่าวมาได้ และจุดนี้เองอาจเป็นเหตุให้มีการรื้อฟื้นธรรมเนียมการบรรจุอัฐิสามัญชนไว้ในวัดอีกครั้งหนึ่ง⁷ ดังจะเห็นการทำช่องบรรจุอัฐิภายในวัดกันอย่างแพร่หลายในปัจจุบัน (ธนธร, 2557: 280)

แบบแผนทางสถาปัตยกรรมที่เกิดขึ้นในยุคนี้ จึงเป็นเรื่องของการเลือกหยิบยกบางสิ่งที่จะสร้างความชอบธรรมให้กับคณะผู้ปกครองกลุ่มใหม่ ที่ชัดเจนอย่างมากก็คือพระมหาเจดีย์ที่บางเขนนี้ ซึ่งเป็นหลักฐานการประดิษฐานพระบรมธาตุร่วมกับอัฐิสามัญชนอย่างคณะราษฎร จึงทำให้ขาดความศรัทธาจากประชาชน พระมหาเจดีย์แห่งนี้ตกอยู่ในฐานะเป็นอนุสาวรีย์มากกว่าที่จะเป็นศาสนสถานที่คนทั่วไปสักการบูชา (ธนธร, 2557: 287) พลังของคตินิยมในพระบรมธาตุจึงดูด้อยคุณค่าลงเมื่อเปรียบเทียบกับพระมหาเจดีย์แห่งอื่น จึงกล่าวได้ว่า พระมหาเจดีย์แห่งนี้ เป็นสถาปัตยกรรมทางศาสนาชิ้นแรกๆ ที่เลิกคำนึงถึงระบบฐานานุศักดิ์ในสถาปัตยกรรมก็ว่าได้ ซึ่งแนวคิดลักษณะนี้จะส่งอิทธิพลอย่างมากต่องานสถาปัตยกรรมไทย (ชาติรี, 2547: 396) จึงถือได้ว่าการสลายและทำลายกาลเทศะที่มีอยู่ในคติพระบรมธาตุในครั้งนั้น ส่งผลต่อระบบคิดในการสถาปนาพระบรมธาตุและพระธาตุเจดีย์ร่วมสมัยอยู่ไม่น้อย กาลและเทศะแบบใหม่ต่างปรากฏขึ้นในการก่อสร้างพระเจดีย์ในสมัยต่อมา

พระมหาเจดีย์แห่งพุทธศตวรรษที่ 26

นับตั้งแต่การสถาปนาพระมหาเจดีย์ วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน ในปี พ.ศ. 2484 โดยคณะราษฎรในฐานะรัฐบาลแล้วนั้น แทบไม่ปรากฏการสถาปนาพระมหาเจดีย์ขนาดใหญ่อีกเลยจวบจนกระทั่งต้นพุทธศตวรรษที่ 26 เป็นต้นมา จึงเริ่มปรากฏขึ้นตามลำดับ สิ่งที่น่าสนใจในการสถาปนาพระมหาเจดีย์ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้คือ ผู้ดำริริเริ่มให้สถาปนาพระมหาเจดีย์ขนาดใหญ่ขึ้นนั้นเป็นพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งต่างไปจากอดีตที่มีกษัตริย์หรือผู้นาชนชั้นปกครองในแต่ละแคว้นให้การสนับสนุน และที่สำคัญไปกว่านั้น พระภิกษุผู้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการสถาปนานี้ ล้วนเป็นพระป่าในสายหลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ที่ทำการประดิษฐานพระบรมธาตุในพระมหาเจดีย์ ณ วัดป่าภายในปริมณฑลของเมืองหลวง อันได้แก่ วัดอโศการาม จังหวัดสมุทรปราการ และวัดธรรมมงคล กรุงเทพฯ ตามลำดับ ซึ่งจะได้นำกล่าวถึงต่อไป

1. พระธุดงค์เจดีย์แห่งวัดอโศการาม

พระธุดงค์เจดีย์เป็นพระมหาเจดีย์แห่งแรกที่สถาปนาขึ้นภายหลังการฉลองครบถึงพุทธกาลในดินแดนประเทศไทย ซึ่งประดิษฐานอยู่ ณ วัดอโศการาม จังหวัดสมุทรปราการ โดยพระลูกศิษย์สำคัญรูปหนึ่งของหลวงปู่มั่น คือ หลวงพ่อลี ธรรมโร⁸ (ผู้ที่นับถือท่านในท้องถิ่นจะเรียกท่านว่า “ท่านพ่อลี”) ซึ่งยอมรับกันว่าท่านเป็นผู้มีพลังจิตสูงผู้หนึ่ง

⁷ ได้มีการยกเลิกไปตามประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ดูเพิ่มเติมใน ธนธร กิตติกานต์, 2557. มหาธาตุ, กรุงเทพฯ: มติชน.

⁸ หลวงพ่อลี ธรรมโร มีนามเดิมว่า “ชาติ นาริวงศ์” เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี ที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2449 ที่บ้านหนองสองห้อง ตำบลยางโยภาพ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี ได้อุปสมบทในฝ่ายมหานิกายเมื่อวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2468 อันเป็นวิชาบูชาที่วัดบ้านหนองสองห้อง จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีหลวงปู่่ม เจ้าอาวาสวัดบ้านหนองสองห้อง เป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมาในวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2470 ที่วัดบุรพาราม เมืองอุบลราชธานี เจ้าคุณปัญญาพิศาลเถระ (หนู) อดีตเจ้าอาวาสวัดปฐมวราคาราม กรุงเทพฯ ท่านเป็นสหธรรมมิกกับหลวงปู่มั่น ซึ่งในขณะนั้นท่านมาพักอยู่ที่วัดเลียบ เมืองอุบลราชธานี จึงขอให้ท่านเป็นอุปัชฌาย์ผู้ติดตามให้ (พระมหาธีรธนา, 2550: 84-85)

1.1 การได้มาซึ่งพระบรมธาตุ

มีคำกล่าวเล่าสืบขานกันมาจากครูบาอาจารย์ร่วมสมัยกับหลวงพ่ลี ที่เล่าถึงการระลึกชาติของท่านที่พูดถึงอดีตชาติเมื่อครั้งมีการฉลองพระบรมธาตุในโบราณกาลสมัยหนึ่ง โดยมีพระภิกษุ 500 รูป ซึ่งเป็นผู้มีคุณธรรมทั้งสิน หลวงพ่ลีในขณะนั้นเป็นภิกษุผู้หนึ่งที่ต้องเข้าร่วมงานในครั้งนั้นแต่ทว่าท่านไปไม่ทันร่วมงาน จึงได้รับการลงโทษไว้ในภพภาคหน้า ท่านต้องสร้างศาสนสถานที่ยิ่งใหญ่เป็นการทดแทนความผิด ซึ่งในเรื่องการระลึกชาตินี้เป็นสิ่งที่ไม่อาจอธิบายได้ง่ายดายหรือตรงไปตรงมาได้นัก (พระจรศักดิ์, 2558: สัมภาษณ์)

ครั้งหนึ่งในภพชาติปัจจุบัน หลวงพ่ลีท่านเคยเล่าไว้ว่า “อันโรคเจ็บปวดบนศีรษะที่เป็นมาตั้งแต่เกิดนั้นเป็นบุรพกรรมมาตั้งแต่อดีตชาติที่เคยพรากชีวิตสัตว์ไว้ เราเคยเกิดเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่รบได้ชัยชนะทั่วทั้ง 4 ทิศ ได้สร้างกรรมหนักหน่วงด้วยการฆ่ามนุษย์ ทรมาณนักโทษด้วยเครื่องบีบศีรษะ และจะอายุสั้นเพราะได้ฆ่ามนุษย์ไว้มากในชาติที่เป็นกษัตริย์นั้น” (พระมหาธีรนาถ, 2550: 41)

ที่กล่าวมาได้สะท้อนแนวคิดความเชื่อเกี่ยวกับอดีตชาติที่ส่งผลต่อปัจจุบันได้เป็นอย่างดี จึงเป็นเหตุให้หลวงพ่ลีรู้สึกได้ถึงความสัมพันธ์บางอย่างของท่านกับสถานที่ที่ท่านได้จาริกไปหลายต่อหลายแห่ง ซึ่งจะปรากฏชัดในครั้งที่ท่านเดินทางไปประเทศอินเดียครั้งที่ 2 พ.ศ. 2493 ท่านได้จำพรรษาที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน⁹ ตำบลสารนาถ เมืองพาราณสี วันหนึ่งท่านบำเพ็ญเพียรเข้าสมาธิเพ่งดูยอดพระเจดีย์ วาระจิตทวนรำลึกถึงพระคุณของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้เพ่งจิตจนเกิดแสงสว่างไปทั่วบริเวณ มองเห็นต้นไม้ใหญ่และพระเจดีย์ ที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้สร้างไว้ อย่างงดงาม แต่ไม่นานพระเจดีย์นั้นก็ทรุดโทรมลงหักพังทลายสูญหาย ในครานั้นท่านก็พลันเห็นพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าเสด็จมาส่องแสงประกายปรากฏสีวรณะต่างๆ เป็นอัศจรรย์ ท่านจึงคิดว่าจะต้องสร้างวัดอโศการามและพระเจดีย์สักแห่งในประเทศไทยเพื่อบรรจุพระบรมธาตุและเพื่อเป็นอนุสรณ์สถานแด่พระเจ้าอโศกมหาราชผู้มีคุณูปการแก่พระบรมพุทธศาสนาอย่างหาที่สุดมิได้ (พระมหาธีรนาถ, 2550: 10-14) สิ่งนี้ปรากฏขึ้นให้รู้เฉพาะตนของหลวงพ่ลีนี้ ก่อให้เกิดความตระหนักในคุณค่าของพระบรมธาตุ และพระเจดีย์อันจะนำไปสู่การก่อสร้างพระมหาเจดีย์ในเวลาต่อมา แต่ในขณะนั้น ท่านยังไม่มีพระบรมธาตุอยู่ในครอบครอง การสถาปนาพระเจดีย์จึงไม่สามารถกระทำได้

ปี พ.ศ. 2496 หลวงพ่ลีได้เดินทางไปวัดมณีชลขันธ์ จังหวัดลพบุรี เพื่อทำพิธีในวันวิสาขบูชา ท่านได้ตั้งสัตยาธิษฐานน้อมสมาธิอัญเชิญพระบรมธาตุอันศักดิ์สิทธิ์ขอให้เสด็จมา จนรุ่งเช้าก็ได้ปรากฏพระบรมธาตุพระอรหันตธาตุ อยู่ในภาชนะพานที่ตั้งไว้ (พระมหาธีรนาถ, 2551: 14-16) อย่างไรก็ตามเป็นที่รับรู้กันมาแต่โบราณแล้วว่าพระบรมธาตุคือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศาสนาหิยาน (เถรวาท) จึงมีการแสวงหาด้วยการขอจากบ้านเมืองต่างๆ (ดังที่คณะราษฎรกระทำ) หรือไม่ก็ขุดมาจากบรรดาสุภเจดีย์ของบ้านเมืองที่ร้างไป นำมาประดิษฐานในท้องถื่นของผู้คนที่เลื่อมใสศรัทธาให้ก่อสร้างพระเจดีย์ขึ้นบรรจุไว้เป็นสถานที่กราบไหว้ (ศรีศักร, 2539: 66) แต่การเสด็จมาเองของพระบรมธาตุจากการอธิษฐานของหลวงพ่ลีนี้ถือเป็นสิ่งอัศจรรย์ยิ่ง ซึ่งโดยทั่วไปแล้วจะรับรู้กันว่าพระบรมธาตุหรือพระอรหันตธาตุมักจะอยู่ในความครอบครองของพระปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ (สุริพันธ์, 2557: 18) นั้นย่อมแสดงว่าหลวงพ่ลีท่านเป็นพระปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ พระบรมธาตุจึงได้เสด็จมาและยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่แนบแน่นของหลวงพ่ลีในฐานะพระภิกษุสงฆ์ผู้มีบารมีเกี่ยวเนื่องกับพระบรมธาตุมาแต่อดีตอย่างแน่นอน (พระมหาธีรนาถ, 2551: 20)

เมื่อบุรพกรรมนำมาซึ่งเหตุปัจจัยทั้งพระบรมธาตุในกาลและเทศะที่สอดคล้องกันแล้ว พ.ศ. 2499 ในวันมาฆบูชา หลวงพ่ลีได้นิมนต์ในสมาธิและรับฟังว่า “สมควรต้องจัดงานฉลองสมโภช 25 พุทธศตวรรษ และเมื่อเสร็จ

⁹ เป็นสถานที่แสดงปฐมเทศนาในคืนวันเพ็ญเดือน 8 ตามพุทธประวัติ ดูเพิ่มเติมใน ปริมาณุชิตชีโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ. 2530. **ปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

งานนี้แล้ว ท่านจำเป็นต้องสร้างพระมหาเจดีย์เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ หากมีอาจสร้างได้จะไม่หมดกรรมเวร” “ต่อไปภายภาคหน้าท่านต้องสถาปนาพระบรมธาตุเจดีย์ ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งซึ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์อย่างคณานับ แก่พุทธบริษัทต่อไป จึงจะไถ่โทษนี้ได้” (ลงโทษที่ไม่ได้ไปร่วมฉลองพระบรมธาตุ) (พระมหาธีรนาถ, 2550: 361) จึงเป็น เหตุผลสำคัญที่ทำให้หลวงพ่อลี้ต้องประดิษฐานพระบรมธาตุให้จงได้ ซึ่งก่อนหน้านั้นยังไม่เคยมีการก่อสร้างพระเจดีย์ ในวัดป่าสายหลวงปู่มั่น

1.2 การสถาปนาพระธุดงค์เจดีย์

แนวคิดของหลวงพ่อลี้มีความแตกต่างจากพระป่ากรรมฐานทั่วไปในเวลานั้น ท่านเห็นว่าพระพุทธเจ้า สำเร็จธรรมอยู่ในป่าก็จริง แต่เวลาสอนธรรมก็มาสอนพระเจ้าพิมพิสารในใจกลางเมืองราชคฤห์ เมื่อพระองค์สอนผู้นำ ประเทศได้แล้วผู้น้อยก็เป็นอันสอนง่ายไม่ต้องเสียเวลานาน (พระมหาธีรนาถ, 2550: 386) ด้วยเหตุนี้ท่านจึงสร้างวัด โอศุการามที่เมืองสมุทรปราการอันเป็นปริมณฑลของเมืองหลวง

พ.ศ. 2500 ภายหลังเสร็จสิ้นงานสมโภช 25 พุทธศตวรรษ หลวงพ่อลี้ได้เริ่มโครงการก่อสร้างพระเจดีย์ บรรจุพระบรมธาตุ พระพุทธรูปและพระธรรม อันเป็นอริยสมบัติล้ำค่าไว้เป็นที่ระลึก อย่างไรก็ตามใน พ.ศ. 2503 ท่าน ได้สร้างเจดีย์ขนาดย่อมขึ้นก่อนเพื่อเป็นแกนกลางของพระธุดงค์เจดีย์ และได้บรรจุพระบรมธาตุที่เสด็จมาด้วย บุญญาภาพและแรงอธิษฐานของท่าน แต่ทว่าท่านได้มรณภาพลงในปีถัดมา พ.ศ. 2504 อย่างไรก็ตามความคิดใน การสร้างพระธุดงค์เจดีย์ได้รับการสานต่อโดยเริ่มวางศิลาฤกษ์ในปี พ.ศ. 2505 โดยสมเด็จพระมหาวิรวัศ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม รัชการเจ้าอาวาสวัดโอศุการาม (พระมหาธีรนาถ, 2551: 23)

ภาพที่ 1 พระธุดงค์เจดีย์ องค์ปัจจุบัน (ล่างซ้าย) โดยมีภาพจิตรกรรมบันทึกรูปทรงพระเจดีย์องค์ประธาน (บนซ้าย) ที่บัดนี้ถูกสร้างครอบทับ (บนกลาง) อยู่ภายในพระเจดีย์ ซึ่งได้จัดแสดงพระธาตุพระอริยสงฆ์อย่างเปิดเผย (ล่างขวา) ส่วนนอกมีลานประทักษิณ (ล่างกลาง) นอกจากนี้ยังมีอนุสาวรีย์พระเจ้าอโศกมหาราช (บนขวา) ตั้งอยู่อีกบริเวณหนึ่งภายในวัดโอศุการาม

พระเจดีย์ขนาดย่อมซึ่งถือเป็นองค์ประธานที่หลวงพ่อลิสร้างขึ้นนั้นมีฐานสี่เหลี่ยม กว้าง 3 วา สูง 13 วา ซึ่งถือเป็นการสถาปนาพระมหาเจดีย์แห่งพุทธศตวรรษที่ 26 ซึ่งห่างหายไปนานตั้งแต่ พ.ศ. 2484 แต่ที่น่าสนใจคือในเวลาไล่เลี่ยกันภายหลังงานฉลองกิ่งพุทธกาล หลวงพ่อลิท่านได้สร้างพระเจดีย์ไว้อีกแห่งหนึ่งที่ถ้ำพระสบาย อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง (พระมหาธีรนาถ, 2550: 363) เป็นเจดีย์ขนาดย่อมที่มีรูปลักษณะคล้ายกับพระเจดีย์องค์ประธานพระธาตุคงเจดีย์เมื่อเปรียบเทียบกับภาพจิตรกรรมที่บันทึกเหตุการณ์การวางศิลาฤกษ์ พ.ศ. 2503 ซึ่งเป็นภาพที่ประดับอยู่ภายในพระวิหารของวัดอโศการาม ที่อาจเป็นการแสดงให้เห็นถึงรูปแบบและการประดิษฐานพระเจดีย์ตามแนวความคิดของหลวงพ่อลิในครั้งเริ่มก่อสร้างพระธาตุคงเจดีย์ได้ในระดับหนึ่ง

จากนั้นการดำเนินงานภายหลัง พ.ศ. 2505 ได้มีการประชุมปรึกษาหารือกับพระเถระผู้ใหญ่ในสายหลวงปู่จันทร์ อาทิเช่น หลวงปู่สิม พุทธาจาโร และหลวงปู่ตื้อ อจลธัมโม เป็นต้น ร่วมกับพระเทพโมลี เจ้าอาวาสในขณะนั้น โดยการสร้างเจดีย์อีก 12 องค์ล้อมรอบองค์ประธาน แบ่งเป็น 3 ชั้น ชั้นละ 4 องค์ และได้สร้างองค์ประธานครอบทับองค์เดิมอีกชั้นหนึ่ง โดยพระเจดีย์ทั้งหมดนี้มีสีขาว สำหรับเจดีย์ทั้ง 12 องค์นั้น บรรจุพระพิมพ์ ไม่ได้บรรจุพระอรหันตธาตุหรือพระบรมธาตุแต่ประการใด โดยมีลักษณะที่บิดัน (พระขจรศักดิ์, 2558: สัมภาษณ์) ซึ่ง ณ จุดนี้จะพบว่าการสถาปนาพระมหาเจดีย์ตั้งแต่ครั้งหลวงพ่อลิท่าน เป็นไปตามแบบแผนที่เคยถือปฏิบัติกันมา คือ ประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ภายในองค์เจดีย์แล้วปิดตายหรือระบบปิด ให้กราบไหว้ไปพร้อมกันทั้งองค์ และแม้เมื่อสร้างเจดีย์บริวารเพิ่มก็ใช้แบบแผนเดียวกันนี้ ที่น่าสนใจคือมีการนำเครื่องอัฐบริวารของหลวงพ่อลิบรรจุไว้ในพระเจดีย์ในลักษณะบริโภคนเจดีย์ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงอุบลรัตนฯ เสด็จฯ มาบรรจุพระบรมธาตุสู่องค์พระธาตุคงเจดีย์ในปี พ.ศ. 2509 (พระมหาธีรนาถ, 2551: 24) ซึ่งถือเป็นการสถาปนาพระมหาเจดีย์ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ทรงเสด็จมาเป็นองค์ประธานนับตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมา ซึ่งการที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์และให้ความสำคัญกับพระศาสนา โดยเฉพาะพระมหาเจดีย์นี้ ถือเป็นการผ่อนคลายความตึงเครียดระหว่างผู้นำชนชั้นปกครองกับประชาชนธรรมดาสามัญในท้องถิ่นได้ไม่มากนักน้อย (ศรีศักร, 2539: 151) ภายใต้อาณัติการการคุกรุ่นของสงครามเย็นในภูมิภาค

ความหมายของพระธาตุคงเจดีย์ในช่วงนี้ ได้สื่อความเป็นพระมหาเจดีย์ที่ยังคงยึดกับแบบแผนเดิมอยู่อย่างชัดเจน แต่สิ่งที่แตกต่างออกไปคือ การสถาปนาพระมหาเจดีย์ในวัดป่าสายหลวงปู่จันทร์ ซึ่งธรรมเนียมปฏิบัติของพระในสายนี้ จะไม่เน้นองค์ประกอบของอาคารหรือศาสนสถานขนาดใหญ่โดยเฉพาะพระเจดีย์ (สมคิด, 2554: 14) แต่เนื่องจากการที่วัดแห่งนี้ก่อตัวขึ้นภายใต้บริบทการขยายตัวของชุมชนเมือง โดยเฉพาะปริมาณพลของเมืองหลวงในช่วงเวลาของการพัฒนาประเทศ ตามแนวทางทุนนิยมที่ผูกโยงประเทศติดกับการค้าระหว่างประเทศ รวมถึงทฤษฎีความเป็นสมัยใหม่ (Modernization) ของตะวันตกที่เข้าสู่สังคมไทย ภาคอุตสาหกรรมขยายตัวรองรับการส่งออกโดยเฉพาะพื้นที่เมืองหลวงและเมืองชายฝั่งที่ได้รับผลกระทบโดยตรงมากกว่าเมืองภายใน (ฉัตรทิพย์, 2557: 148) จึงทำให้องค์ประกอบที่ไม่เคยปรากฏในวัดป่าแต่ๆ ของสายหลวงปู่จันทร์ ได้เริ่มปรากฏขึ้นเพื่อตอบสนองความเชื่อและศรัทธาของคนในชุมชนเมืองมากขึ้นด้วย ดังจะเห็นได้จากมติของคณะสงฆ์วัดอโศการาม ที่ให้ก่อสร้างอุโบสถในปี พ.ศ. 2502 ก่อนที่จะให้สร้างพระเจดีย์ เพราะเห็นว่ามีความจำเป็นและประโยชน์ใช้สอยในการสังฆกรรม มากกว่าที่จะเร่งให้สร้างพระเจดีย์ในเวลานั้น (พระขจรศักดิ์, 2558: สัมภาษณ์) ซึ่งวัดป่าสายหลวงปู่จันทร์ก็ไม่นับสร้างพระอุโบสถขนาดใหญ่เช่นกัน จึงเห็นได้ว่าธรรมเนียมของวัดป่าได้ถูกปรับเปลี่ยนไปตามบริบทของทั้งที่ตั้งและการเปลี่ยนแปลงของช่วงเวลาในสังคมนั้นๆ ด้วย

1.3 การบูรณะพระธาตุังคเจดีย์

หลายสิบปีต่อมา หลังจากการสถาปนาพระธาตุังคเจดีย์ขึ้น พระมหาเจดีย์มีการผูกเรือนชำรุดไปตามกาลเวลา จึงมีการปรึกษาหารือกันหลายฝ่าย และในที่สุดหลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโน ได้ดำริที่จะเข้ามาช่วยบูรณะจนสำเร็จลงได้ในปี พ.ศ. 2551 (พระมหาธีรนาถ, 2551: 5-6) เริ่มต้นการบูรณะด้วยการรื้อเจดีย์บริวารรอบๆ ทั้ง 12 องค์ เพื่อยกให้สูงขึ้นและเพิ่มขนาดให้ใหญ่โตขึ้น ภายในกรของพระเจดีย์ทั้ง 12 องค์ มีพระพิมพ์ซึ่งได้ขุดขึ้นมาไว้ให้ญาติโยมบูชาในงานกฐินและผ้าป่า ซึ่งพระพิมพ์อีกส่วนหนึ่งนำไปผลิตใหม่ (เป็นส่วนผสม) ให้เป็นพระพิมพ์ชุดใหม่เพื่อบรรจุกลับไปในองค์เจดีย์ทั้ง 12 องค์ นอกจากนี้ยังมีการบรรจุเหรียญ ของมีค่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งตุ๊กตารามเทพที่ได้รับความนิยมสูงสุดในเวลานั้นบรรจุรวมเข้าไปด้วย เพื่อในอนาคตข้างหน้าเมื่อมีการบูรณะครั้งใหม่จะได้พบกับวัตถุมงคลร่วมสมัยอันเป็นตัวแทนความนิยมในยุคสมัยนั้นๆ ด้วย (พระขจรศักดิ์, 2558: สัมภาษณ์)

ความน่าสนใจในการบูรณะพระธาตุังคเจดีย์ครั้งนี้ อยู่ตรงที่มีการนำพระธาตุของพระอริยสงฆ์¹⁰ ในสมัยปัจจุบันมาบรรจุรวมไว้ในพระมหาเจดีย์ โดยมีหลวงตามหาบัว ญาณสัมปันโนเป็นผู้พิจารณาและตรวจสอบพระอรหันตธาตุเหล่านั้น (พระมหาธีรนาถ, 2551: 6) แต่การประดิษฐานพระธาตุพระอริยสงฆ์ไม่ได้บรรจุไว้ในองค์พระเจดีย์แล้วปิดทับแต่ประการใด หากเป็นการนำพระธาตุมาจัดแสดงให้เห็นในเชิงประจักษ์ภายในห้องโถงจัดแสดงชั้นที่ 2 และ 3 ในอาคารของพระธาตุังคเจดีย์ เนื่องจากการบูรณะครั้งนี้ได้เพิ่มประโยชน์ใช้สอยของอาคารเข้าไปด้วย เมื่อเพิ่มความสูงของพระเจดีย์ก็เพิ่มชั้นระหว่างองค์พระเจดีย์ที่รายรอบอีกด้วย จึงเกิดเป็นบริเวณว่างภายในอาคารที่สามารถเข้าไปกราบไหว้บูชาได้อย่างใกล้ชิดในลักษณะที่เป็นระบบเปิด สำหรับพระธาตุพระอริยสงฆ์ที่ได้รับการพิจารณาให้จัดแสดงไว้ในอาคาร ล้วนเป็นพระกรรมฐานในสายหลวงปู่มั่นทั้งสิ้นจำนวน 28 รูป โดยจัดแสดงพระธาตุไว้ในตู้กระจกขนาดเล็กเบื้องหน้ารูปปั้นพระอริยสงฆ์แต่ละองค์เรียงรายกันไป เพื่อให้เห็นพัฒนาการการแปรสภาพของผลึกพระธาตุอย่างชัดเจน ในขณะที่เจดีย์องค์ประธาน (องค์เดิม) ไม่อนุญาตให้เข้าไปกราบไหว้อย่างใกล้ชิดได้ ส่วนพระเจดีย์องค์ประธาน (องค์ใหม่) ที่ครอบทับนั้นก็ปิดตายเช่นเดียวกัน ซึ่งฐานของพระเจดีย์ (องค์ใหม่) จะอยู่บนชั้นที่ 3 (ชั้นสูงสุด) โดยมีพระพุทธรูป 4 ทิศประจำซุ้ม พระเจดีย์ทั้งหมดมีฐานสี่เหลี่ยมย่อมุม ทั้งนี้ความหมายของพระธาตุังคเจดีย์คืออุตุดควัตร 13 ประการ ซึ่งเป็นวัตรปฏิบัติที่พระป่าในสายหลวงปู่มั่นสมาทานเป็นแนวทางอย่างเคร่งครัด ได้ถูกนำมาใช้ในเชิงสัญลักษณ์ที่เปรียบเหมือนเจดีย์ทั้ง 13 องค์ เจดีย์องค์ประธาน หมายถึง พระนิพพานหรือองค์พระพุทธรูปที่ถูกรายล้อมด้วยเจดีย์บริวาร (พระมหาธีรนาถ, 2551: 66-67)

เป็นที่น่าสังเกต แม้วัดอโศการามจะให้ความสำคัญกับหลวงพ่อลีและพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นอย่างมาก ดังปรากฏเป็นอนุสาวรีย์พระเจ้าอโศกมหาราช (พ.ศ. 2538) หรือองค์ประกอบอื่นที่เกี่ยวกับพระเจ้าอโศกมหาราชกระจายอยู่ภายในวัดแห่งนี้ แต่พระธาตุังคเจดีย์ก็ดูจะมีความเฉพาะเจาะจงที่จะเป็นสถานที่สำหรับพระบรมธาตุโดยแท้ (เป็นสถานที่ของพระพุทธเจ้า) ถึงแม้จะมีการนำพระธาตุพระอริยสงฆ์เข้าไปประดิษฐานภายในด้วยก็ตาม แต่ก็ไม่ได้แสดงถึงความโดดเด่นของหลวงพ่อลีหรือพระเจ้าอโศกมหาราชแต่อย่างใด จึงทำให้ความหมายของการเป็นพระมหาเจดีย์ที่บรรจุพระบรมธาตุยังคงเหนียวแน่นอยู่ ถึงแม้จะมีการปรับปรุงอาคารให้ใช้ประโยชน์ภายในได้ก็ตาม แต่การรักษาความหมายของพระบรมธาตุยังคงดำรงอยู่ในขณะที่หลวงพ่อลีผู้เป็นบุคคลสำคัญของทางวัดก็ได้ถูกจัดพื้นที่เฉพาะไว้สำหรับองค์ท่าน ไม่ได้มาปะปนอยู่กับองค์พระเจดีย์ จึงทำให้แต่ละส่วนของสถานที่ภายในวัดมีความเป็นเอกเทศที่เฉพาะไม่ปะปนกัน และถึงแม้จะมีการนำองค์ประกอบทางความเชื่อใหม่ๆ เช่น อนุสาวรีย์พระเจ้าอโศกมหาราช เสาหินอโศก รูปเคารพพระอุปคุต พระโสมะและพระอุตรตะเถระ เป็นต้น เพิ่มเข้ามาอยู่ตลอดเวลาก็ตาม

¹⁰ มีความหมายเดียวกันกับอรหันตธาตุหรือพระธาตุพระอรหันต์

แต่แบบแผนของการบูชาพระบรมธาตุยังคงเป็นไปตามจารีตเดิม สิ่งสำคัญอีกประการคือ การนำพระธาตุพระอริยสงฆ์ที่ร่วมสมัยในยุคปัจจุบันมาจัดแสดงอย่างเปิดเผยภายในอาคารเดียวกันนี้ เป็นการเชื่อมต่อดวงศกับพระพุทธเจ้าโดยตรง ซึ่งพระปาสายหลวงปู่ปัน ภูริทัตตะเถระ อันเป็นอริยบุคคล เป็นสายต่อเนื่องการบำเพ็ญเพียร ที่เห็นประจักษ์จากอัฐิที่เป็นพระธาตุได้ด้วยวิถีแห่งพระรัตนตรัยโดยไม่ต้องผ่านสื่อกลางอื่น (ทั้งบุคคลและวัตถุ) ดังที่ปรากฏ ด้วยลักษณะการนำเสนอพระธาตุพระอริยสงฆ์เช่นนี้ จะเป็นการสนับสนุนพระพุทธเจ้า (เจดีย์ประธาน) ที่ไม่ต้องปรับปรุงหรือไม่เคยเปลี่ยนแปลงวิธีบูชาเลยนับแต่ได้รับการสถาปนาเป็นครั้งแรก

2. พระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ศรีรัตนโกสินทร์แห่งวัดธรรมมงคล

วัดธรรมมงคลเป็นวัดป่าในสายหลวงปู่ปันอีกแห่งหนึ่งในกรุงเทพฯ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานของพระมหาเจดีย์ที่สูงที่สุดในประเทศไทย โดยคำริและการดำเนินการของหลวงพ่อวิริยงค์ สิริธโร ผู้เป็นลูกศิษย์องค์สำคัญรูปหนึ่งของหลวงปู่ปันที่ยังมีชีวิตอยู่¹¹ ซึ่งท่านได้เข้ามาก่อตั้งวัดธรรมมงคลในปี พ.ศ. 2506 ที่เป็นไปตามคำกล่าวตอนหนึ่งของหลวงปู่ปันต่อหลวงพ่อ “วิริยงค์” คุณจะต้องทำงานศาสนาใหญ่ จะต้องไปสร้างวัดในกรุงเทพฯ และในต่างประเทศ....” (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 188) จึงเป็นเหตุให้มีการสร้างวัดธรรมมงคลในเวลาต่อมา

ภาพที่ 2 พระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ศรีรัตนโกสินทร์ (บนซ้าย)

ประดิษฐานพระบรมธาตุในชั้นสูงสุดของพระเจดีย์ (บนขวา) ส่วนด้านล่างเป็นลานประทักษิณ (ล่างกลาง)
และพื้นที่ใช้สอยทั้งในและนอกอาคาร (ล่างซ้ายและขวา)

¹¹ ท่านเกิดเมื่อวันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2463 อุปสมบทเมื่อวันที่ 20 พฤษภาคม พ.ศ. 2484 ที่วัดทรายงาม บ้านหนองบัว อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี ในฝ่ายธรรมยุต โดยมีพระปัญญาพิศาลเถระ (หนู ฐิตปัญโญ) เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์กงมา จิรปุญโญ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และพระมหาทอง สุจิตโต เป็นพระอนุสาวนาจารย์ (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 101-102)

2.1 การได้มาซึ่งพระบรมธาตุ

หลวงพ่อวริย์วงศ์ได้รับพระบรมธาตุโดยการอัญเชิญมาจากประเทศบังคลาเทศ ซึ่งแต่เดิมนั้นคณะสงฆ์บังคลาเทศตั้งใจที่จะมอบให้ 1 องค์ แก่ประเทศที่มีพุทธศาสนานั่นคง เจริญรุ่งเรือง อันได้แก่ประเทศไทยหรือศรีลังกา เพราะเชื่อว่า บังคลาเทศหลงเหลือพุทธศาสนาน้อยเต็มที และประชาชนยากจน (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 220) ความขัดสนเป็นสิ่งที่ขัดต่อการทำนุบำรุงพุทธศาสนา อันที่จริงแล้วความเจริญทางวัตถุที่แสดงผ่านศาสนสถานก็อาจเป็นสิ่งแสดงถึงความรุ่งเรืองของบ้านเมืองที่นับถือพุทธศาสนาในแง่มุมหนึ่งได้เช่นกัน ดังนั้นประเทศไทยในขณะนั้น พ.ศ. 2517 ตามสายตาของบังคลาเทศ จึงเป็นทางเลือกหนึ่งในการที่จะมอบพระบรมธาตุเพื่อการประดิษฐานให้เป็นพระมหาเจดีย์ ซึ่งพระบรมธาตุชุดนี้มีอยู่ 19 องค์ เก็บรักษามากกว่า 5 ชั่วอายุคนโดยท่านเจ้าอาวาสวัดโคตะมะวิหาร เมืองจิตตะกอง ประเทศบังคลาเทศ เดิมถูกขุดค้นพบจากซากของพระเจดีย์ที่ช้ายแดนประเทศพม่าและบังคลาเทศ (เดิมคือ ประเทศปากีสถานก่อนจะถูกแยกมาเป็นบังคลาเทศในปัจจุบัน) (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 220) ซึ่งทำให้มีพระบรมธาตุไว้ในครอบครองและเป็นสิ่งที่บ้านเมืองที่นับถือพุทธศาสนาอื่นๆ ต้องการที่จะขออัญเชิญไปประดิษฐานในท้องถิ่นตน

ความปรารถนาของหลวงพ่อวริย์วงศ์คือต้องการพระบรมธาตุ 5 องค์ ด้วยเหตุผลที่ว่าพระพุทธรูปศาสนาจุดต่างๆ กระจายทั่วโลก เป็นนิมิตที่ดีหากได้รวมพระพุทธรูปศาสนาให้เจริญยิ่งที่จุดใดจุดหนึ่ง ฉะนั้น การมอบพระบรมธาตุรวมกันไว้ 5 องค์เหมือนการได้อัญเชิญพระพุทธรูปเจ้าทุกพระองค์¹² มารวมกันไว้ ณ พระมหาเจดีย์ที่จะสร้างให้สูงที่สุดในประเทศไทย ซึ่งภายหลังคณะสงฆ์บังคลาเทศก็เห็นควรมอบพระบรมธาตุให้ 5 องค์ตามที่ต้องการ (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 221) ซึ่งเป็นความมุ่งมั่นของหลวงพ่อวริย์วงศ์ที่จะสร้างความรุ่งเรืองให้กับพระพุทธรูปศาสนา อย่างไรก็ตาม สิ่งศักดิ์สิทธิ์เอกเช่นพระบรมธาตุเป็นสิ่งที่ทุกๆ คนที่นับถือพุทธศาสนาปรารถนาให้สถิตอยู่ ณ ท้องถิ่นตน ด้วยเหตุนี้เอง การอัญเชิญพระบรมธาตุมายังประเทศไทยจึงไม่ใช่สิ่งที่ง่ายนัก เนื่องจากมีผู้คัดค้านและภิกษุสงฆ์พากันเดินขบวนต่อต้านคณะจากประเทศไทยไม่ให้นำพระบรมธาตุออกจากประเทศของพวกเขา ซึ่งเอกอัครราชทูตไทยประจำบังคลาเทศได้เข้ามาช่วยเหลือ ไม่ให้เหตุการณ์การประท้วงครั้งนี้บานปลายและให้ความปลอดภัยแก่คณะของไทย จนสามารถเดินทางกลับประเทศไทยได้โดยสวัสดิภาพ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างวันที่ 27-30 พฤศจิกายน พ.ศ. 2517 (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 222)

จะเห็นได้ว่า ชาวบังคลาเทศผู้นับถือพุทธศาสนาก็เห็นความสำคัญของพระบรมธาตุเช่นเดียวกัน เพราะดินแดนของพวกเขาได้รับการเผยแพร่พุทธศาสนามาตั้งแต่เมื่อครั้งพุทธกาล และเมืองจิตตะกองก็เคยเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนาเมื่อครั้งที่ชาวพุทธต้องอพยพหนีภัยสงครามจากการเข้ามาของกองทัพมุสลิมในอินเดีย จึงได้อพยพมาอยู่ที่เมืองจิตตะกองนี้ บังคลาเทศจึงเป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีปในอดีต (พิน, 2554: 329) ที่สำคัญการขุดค้นพบพระบรมธาตุในสถูปเจดีย์ต่างๆ ตามเส้นทางสายที่ 8 ซึ่งสมณทูตทั้ง 2 องค์ คือพระโสณะและพระอุตตระ เป็นผู้นำการเผยแพร่ศาสนาตามที่พระเจ้าอโศกมหาราชได้มอบหมาย ย่อมเป็นการแสดงถึงความสำคัญของพื้นที่อันเป็นส่วนหนึ่งของชมพูทวีปอยู่ไม่น้อย แต่อาจเนื่องจากสภาพสังคมปัจจุบัน (ขณะนั้น) ของบังคลาเทศไม่อาจที่จะมีกำลัง (พลัง) พอที่จะสถาปนาพระมหาเจดีย์ขึ้นมาโดยลำพังได้ การแบ่งและมอบบางส่วนให้แก่บ้านเมืองที่มีความพร้อมมากกว่าอาจเป็นการช่วยผดุงรักษาพระพุทธรูปศาสนาให้ดำรงอยู่ได้อีกทางหนึ่ง ในขณะที่เหตุการณ์บ้านเมืองในประเทศไทยกำลังอยู่ในช่วงความขัดแย้งรุนแรงระหว่างรัฐและประชาชน อันเป็นผลมาจากภัยสงครามทุนนิยมกับคอมมิวนิสต์ และได้

¹² ในภัทรกัปนี้ มีพระพุทธเจ้า 5 พระองค์ ซึ่งพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบันคือ พระโคตม (โคตมะ) เป็นองค์ที่ 4 ในกัปนี้ ดูเพิ่มเติมใน กรมศิลปากร. 2511. พระคัมภีร์อุปัฏฐาก ตำนานว่าด้วยการสร้างสถูปเจดีย์. (พิมพ์เป็น อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางอนุ ทองไข่มุก 2511). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

รับความบอบช้ำมาจากเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 จึงน่าจะเป็นเหตุผลหนึ่งที่หลวงพ่อริยงค์ต้องการสถาปนาพระมหาเจดีย์ขึ้นในกรุงเทพฯ อย่างน้อยที่สุดก็อาจช่วยบรรเทาความตึงเครียดของสถานการณ์บ้านเมืองได้ไม่มากนักน้อย การมีพระมหาเจดีย์ในท้องถิ่นตน จึงนับเป็นสิริมงคลอย่างยิ่ง และผู้ที่สามารถมีพระบรมธาตุในครอบครองได้ก็ย่อมไม่ใช่เรื่องธรรมดา

2.2 แนวคิดในการสร้าง

เมื่อได้พระบรมธาตุครบ 5 องค์ หลวงพ่อริยงค์ก็ได้เริ่มดำเนินการตามสัจจาธิษฐานที่ได้ตั้งใจไว้ โดยใน พ.ศ. 2518 ได้จัดซื้อที่ดิน 5 ไร่ เพื่อเป็นที่ตั้งพระมหาเจดีย์โดยมีรองศาสตราจารย์บุญ สุวรรณศิริ และนายเมธีสุนทรรังสี เป็นสถาปนิก หลวงพ่อริยงค์ได้ทำสมาธิเพื่อหาแนวคิดให้ปรากฏเป็นรูปธรรมแก่สถาปนิก จนเกิดเป็นพระมหาเจดีย์ ฐาน 4 เหลี่ยม มียอดเป็นเจดีย์แบบที่ประเทศไทยนิยม สูง 94.78 เมตร มี 14 ชั้น ให้มีประโยชน์ใช้สอยเพื่อให้เป็นสถานที่ต่างๆ เช่น โรงเรียน ห้องสมุด ห้องประชุมเพื่อแสดงธรรมและบำเพ็ญกรรมฐาน เป็นต้น โดยมีนายสมอาจ จตุณัติชัย และคณะเป็นผู้ควบคุมการก่อสร้าง¹³ (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 233) จึงเห็นได้ว่าแนวความคิดของหลวงพ่อริยงค์ต้องการให้เกิดประโยชน์ใช้สอยสูงสุด หลวงพ่อตานเห็นว่าเจดีย์ขนาดใหญ่อื่นๆ ไม่สามารถใช้พื้นที่ภายในได้และต้องการให้รูปทรงฐานของพระมหาเจดีย์ให้คล้ายพระมหาเจดีย์ที่พุทธคยา (พระท่านุ, 2558: สัมภาษณ์)

ในการที่พระมหาเจดีย์มีประโยชน์ใช้สอยต่างๆ นั้น ส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากราคาที่ดินในเมืองหลวงที่มีมูลค่าสูง การรวมกิจกรรมต่างๆ ไว้ในอาคารเดียวน่าจะเป็นการลดพื้นที่ใช้สอยในแนวราบได้ นอกจากนี้หากพิจารณาแบบหรือรูปทรงของพระมหาเจดีย์ ที่คล้ายกับสังเวชนียสถานที่พุทธคยาอันเป็นสถานที่ตรัสรู้นั้น น่าจะสืบเนื่องมาจากการที่สังเวชนียสถานอีก 3 แห่ง มีลักษณะเป็นพระสถูปแบบอินเดียที่มีความสูงไม่มากนักเมื่อเทียบกับที่พุทธคยาดังนั้นการเลือกพระมหาเจดีย์ที่พุทธคยาเป็นต้นแบบ จึงตอบสนองความต้องการให้พระมหาเจดีย์ที่วัดธรรมมงคลมีความสูงที่สุดในประเทศไทย อีกทั้งการที่พระเจดีย์ต่างๆ ที่มีความสูงมากๆ ในประเทศไทย มีลักษณะทึบตันไม่ใช้ประโยชน์ที่ว่างภายในมากนัก ซึ่งอันที่จริงแล้ว ได้ปรากฏพระเจดีย์ที่มีการใช้พื้นที่ภายในอาคารมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ได้แก่ พระเจดีย์ที่วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม ซึ่งเป็นวัดประจำรัชกาลของพระองค์ และที่วัดอัมพวันนิตยบณกะสีขัง จังหวัดชลบุรี ซึ่งมีพระเจดีย์ที่ใช้เป็นพระอุโบสถในอาคารเดียวกัน หากพิจารณาว่าพระปรางค์ที่มีส่วนเรือนธาตุเป็นพื้นที่ใช้สอย ห้องส่วนเรือนธาตุที่สามารถเข้าไปภายในได้ก็จริง แต่ไม่อาจเข้าถึงพระธาตุที่ฝังในกรุได้ เช่นที่วัดไชยวัฒนาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จึงอาจกล่าวได้ว่าการทำพื้นที่ใช้สอยภายในมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

อย่างไรก็ตาม การเลือกรูปแบบเจดีย์ที่มีฐานเป็นสี่เหลี่ยม จึงสามารถสนองการใช้งานพื้นที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ การประดิษฐานพระบรมธาตุก็อยู่ในชั้นที่สูงที่สุด และอนุญาตให้เข้าถึงพระบรมธาตุได้อย่างใกล้ชิดในระบบเปิด ที่สำคัญประการหนึ่งคือ มีการนำลิฟท์มาใช้ในอาคารทางศาสนาด้วยเหตุที่พระมหาเจดีย์มีความสูงถึง 14 ชั้น การสัญจรขึ้นลงคงไม่สะดวกนัก โดยเฉพาะผู้สูงอายุ จึงเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของอาคารสูงในสมัยนั้น ซึ่งหากพิจารณาจากพระเจดีย์ที่มีความสูงอย่างบรมบรรพตหรือภูเขาทอง วัดสระเกศ จะพบว่า ในการก่อสร้างนั้นจะต้องนำดินมาก่อถมให้สูงขึ้นเพื่อประดิษฐานพระเจดีย์บนยอด¹⁴ (กรมการศาสนา, 2526: 18-21) โดยมีทางขึ้นเป็นบันไดที่ต้องเดินไปนมัสการเท่านั้น ในขณะที่ช่วงทศวรรษที่ 2 ของพุทธศตวรรษที่ 26 มีระบบลิฟท์เข้ามาอยู่ภายในพระมหาเจดีย์เพื่อความสะดวก อีกทั้งตำแหน่งของลิฟท์ในอาคารสูงที่อยู่กึ่งกลางแผนผังนั้น ยังเป็นโครงสร้างสำคัญ

¹³ คณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁴ แต่ดินเกิดทรุดตัวจนไม่สามารถก่อสร้างต่อไปได้ ต้องใช้เวลาถึง 3 รัชกาล การก่อสร้างจึงแล้วเสร็จ (รัชกาลที่ 3-5) (กรมการศาสนา, 2526: 18-21)

ของอาคารด้วย ซึ่งผู้ออกแบบพระเจดีย์แห่งนี้ได้เคยออกแบบอาคารในโครงการจิตภาวนาวิทยาลัย พ.ศ. 2511 ที่เป็นอาคารสาธารณะขนาดใหญ่ มีความซับซ้อนและเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในการออกแบบอาคารทางศาสนาในเวลานั้น

ส่วนพระเจดีย์โดยทั่วไปแล้ว ไม่ได้ใช้ประโยชน์พื้นที่ภายใน โดยเป็นอาคารทางศาสนาที่รองรับกิจกรรมของสาธารณชนจำนวนมากจากพื้นที่รอบนอก (บริเวณว่างรอบพระเจดีย์) ซึ่งธรรมเนียมในอดีตทั้งจากอินเดียและลังกา ล้วนให้ความสำคัญกับบริเวณภายนอกนี้ กล่าวคือ เป็นลานประทักษิณ ซึ่งถือเป็นขั้นตอนแรกของการก่อสร้างพระสถูปเจดีย์ โดยกำหนดทำเลที่ตั้งของพิธีกรรม ที่ย่อมตอกย้ำเหตุการณ์ที่มาจากแหล่งกำเนิดเดียวกัน คือ จักรวาล ดังนั้นในพิธีกรรมจึงเป็นสัญลักษณ์ของจักรวาล (Snodgrass, 1985: 19) ลานประทักษิณจึงเป็นพื้นที่พิธีกรรมที่สัมพันธ์และเป็นส่วนหนึ่งของพระสถูปเจดีย์ แต่เมื่อมีการใช้ประโยชน์ภายในพระมหาเจดีย์แห่งนี้ ก็มีความเป็นไปได้ว่าความหมายของลานประทักษิณจากแบบเดิมอาจคลาดเคลื่อนไป มุมมองในขณะนั้นมองพระมหาเจดีย์เป็นไปในลักษณะการใช้อาคารสูงรองรับกิจกรรมต่างๆ มากกว่าเป็นอาคารทางศาสนา แต่สิ่งที่ทำให้ยังคงความหมายของการเป็นอาคารทางศาสนา คือ ส่วนยอดที่ประดิษฐานพระบรมธาตุภายในองค์เจดีย์ จึงถือเป็นพระมหาเจดีย์ที่มีประโยชน์ใช้สอยครบครันในแบบที่ยังไม่เคยปรากฏมาก่อนในสังคมไทย อาจมีผลต่อความรู้สึกของการกราบไหว้พระบรมธาตุอยู่ไม่น้อยเนื่องจากเรานิยมไหว้บูชาพระธาตุเจดีย์ทั้งองค์ไปพร้อมๆ กัน แต่เมื่อต้องกราบไหว้พระมหาเจดีย์องค์นี้จากภายนอกจึงเปรียบเสมือนการกราบไหว้ทุกๆ กิจกรรมและบุคคลที่อยู่ภายในพระมหาเจดีย์ไปด้วยพร้อมๆ กัน

พระมหาเจดีย์ที่วัดธรรมมงคลมีความหมายเป็นพระธาตุเจดีย์เพราะมีพระบรมธาตุอยู่จริง อีกทั้งยังมีความหมายเป็นธรรมเจดีย์อยู่ด้วย เนื่องจากเป็นสถานที่เก็บรวบรวมหลักธรรมในพุทธศาสนาไว้ซึ่งอยู่ในรูปแบบของห้องสมุดธรรม ทั้งนี้ นัยความหมายหนึ่งของพระสถูปเจดีย์ก็คือ คัมภีร์ศักดิ์สิทธิ์ในรูปแบบสถาปัตยกรรม เปรียบดังเป็นสิ่งที่สามารถพูดหรือเล่าเรื่องหรือบอกธรรมได้ การได้เห็นพระสถูปเจดีย์จึงเป็นการได้ระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าด้วย (Snodgrass, 1985: 367-368) ซึ่งพระมหาเจดีย์แห่งนี้ได้ก่อให้เกิดนิยามใหม่ๆ แก่พระเจดีย์เป็นอย่างมาก

พิธีกรรมเป็นจุดเริ่มต้นของการกระทำอย่างจริงจัง และเป็นต้นตอหมายอันจะก่อให้เกิดความพร้อมในเรื่องที่จะทำนั้น (พระธรรมปิฎก, 2537: 7) ซึ่งนับตั้งแต่เริ่มก่อสร้างพระมหาเจดีย์ พ.ศ. 2519 ทางวัดได้จัดให้มีการสวดทักษิ¹⁵ และอาราธนาพระผู้ทรงคุณวิเศษสายหลวงปู่่มั่นกว่า 300 องค์ในทุกๆ ปี บนพื้นที่พิธีกรรม อันเป็นที่ตั้งของพระมหาเจดีย์และบริเวณโดยรอบ การประชุมพระเถรานุเถระขนาดใหญ่เช่นนี้ในเมืองหลวง ไม่ใช่สิ่งที่จะเกิดขึ้นได้ง่ายนัก แสดงถึงศรัทธาอันแรงกล้าต่อองค์พระบรมธาตุและพระเกศาธาตุ ซึ่งเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้า (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 243) ซึ่งอันที่จริงแล้วยังมีสถานที่อีกแห่งหนึ่งที่พระสงฆ์ในสายหลวงปู่่มั่นมาประชุมกันเป็นประจำก็คือวัดโศการามนั่นเอง อย่างไรก็ตามการสวดทักษินั้นก็เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่บริเวณสถานที่อันเป็นที่ตั้งองค์พระเจดีย์ซึ่งเดิมเคยเป็นป่าช้าญี่ปุ่นมาก่อน (พระท่านุ, 2558: สัมภาษณ์) จวบจนปัจจุบัน พิธีกรรมดังกล่าวยังคงดำเนินอยู่บนพื้นที่พิธีกรรมแห่งนี้ แต่ดูเหมือนความหมายของพิธีกรรมจะต่างไปจากจุดเริ่มต้น ที่ให้ความสำคัญกับความเป็นสิริมงคลของพื้นที่และพระมหาเจดีย์ มาเป็นการอวยพรในวาระครบรอบวันเกิดของหลวงพ่อวิริยงค์มากกว่า ซึ่งเป็นไปในลักษณะให้ความสำคัญกับบุคคลมากกว่าสถานที่ ความหมายต่างๆ ที่มีอยู่ในพระมหาเจดีย์จึงมีแนวโน้มปรับเปลี่ยนไปตามกาลเวลา รวมถึงพื้นที่พิธีกรรมที่มีความหมายคลาดเคลื่อนไปทั้งในแง่กายภาพและบทบาทการใช้งาน

¹⁵ การสวดทักษิเป็นการสวดพุทธคุณ ธรรมคุณและสังฆคุณนับเป็นแสนๆ รอบ (คณะศิษยานุศิษย์, 2552: 242-243)

บทวิพากษ์

พระมหาเจดีย์ในต้นพุทธศตวรรษที่ 26 ภายในประเทศไทย เป็นปรากฏการณ์ที่มีความน่าสนใจไม่น้อย โดยมีประเด็นในการวิพากษ์หลายประการ ประกอบด้วย ประการแรกเป็นแนวคิดเรื่องธาตุบูชา ประการต่อมา เป็นเรื่องการใช้พื้นที่ทางพุทธศาสนาและประการสุดท้ายเป็นเรื่องการสื่อความหมายผ่านสัญลักษณ์

ประการแรก เป็นแนวคิดเรื่องธาตุบูชา ที่อาจพิจารณาจากบทบาทของผู้นำการสถาปนาพระมหาเจดีย์ที่เปลี่ยนแปลงไป พระสงฆ์เป็นผู้นำในการดำริให้มีการก่อสร้างพระมหาเจดีย์ในช่วงเวลาของการขาดหายไป (ทิ้งร้าง) ของการก่อสร้าง ต่างไปจากสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีการประดิษฐานพระบรมธาตุ ณ บรมบรรพต (ภูเขาทอง) โดยอัญเชิญพระบรมธาตุที่เก็บรักษาไว้ของราชวงศ์ส่วนหนึ่ง กับอีกส่วนหนึ่งเป็นการอัญเชิญมาจากประเทศอินเดีย ที่รัฐบาลอังกฤษถวายแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะพระมหากษัตริย์แห่งพระพุทธศาสนา เพื่อสถาปนาพระมหาเจดีย์ในปี พ.ศ. 2442 (กรมการศาสนา, 2526: 21-23) จนถึงการสถาปนาพระศรีมหาเจดีย์ พ.ศ. 2484 โดยคณะราษฎร และเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 26 ช่วงเวลาดังกล่าวระหว่างปี พ.ศ. 2500-2520 นั้น สังคมไทยมีความขัดแย้งกันเป็นอย่างมากระหว่างรัฐบาลที่เปิดรับระบบทุนนิยมจากมหาอำนาจต่างชาติอย่างเต็มที่ กับกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยกับรัฐบาล ซึ่งถูกเหมารวมมองว่าเป็นพวกคอมมิวนิสต์ที่บ่อนทำลายชาติ ก่อให้เกิดปัญหาเป็นอย่างมาก¹⁶ สถาบันพระมหากษัตริย์ที่เคยเป็นผู้นำด้านการปกครอง ตกอยู่ภายใต้สถานการณ์ที่ยังไม่สามารถกระทำการใดๆ ได้มากนัก พระสงฆ์ในสายหลวงปู่มั่นที่เคยอยู่ปฏิบัติกรรมฐานในป่า ได้มีแนวคิดที่จะเข้ามาเผยแผ่หลักธรรมและหลักปฏิบัติให้แก่ผู้คนในเมืองโดยเฉพาะเมืองหลวง จึงเกิดการสร้างวัดโอศุการามและวัดธรรมมงคลขึ้นตามลำดับ ซึ่งทั้งหลวงพ่อดี๋ ธรรมโร และหลวงพ่อดี๋วิริยงค์ สิริธโร ล้วนเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการนำหลักปฏิบัติสายกรรมฐานหลวงปู่มั่นเข้ามาสู่เมือง

หากพิจารณาแบบแผนในอดีต จากตำนานพุทธเจดีย์ (2514) พระพุทธเจ้าทรงกล่าวไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย มุ่งหมายดับทุกข์ ดับกิเลสอันเป็นประโยชน์แก่ตนเถิด อย่าเป็นกังวลกับการบูชาสรีระพระตถาคตเลย พวกภิกษุทั้งหลาย มรรวาสทั้งหลายเขาคงทำมาปนกิจ แล้วสร้างสถูปบรรจุสรีระธาตุเหมือนอย่างพระเจ้าจักรพรรดิแต่ก่อนมาดังนี้” (ดำรงราชานุภาพ, 2514: 5) เป็นการแสดงถึงภารกิจในการจัดการหรือสถาปนาพระมหาเจดีย์ ที่จะต้องเป็นหน้าที่ของภิกษุและมรรวาส มากกว่าที่จะเป็นบทบาทของพระสงฆ์ แม้ว่าเมื่อเหตุการณ์บ้านเมืองไม่อาจนำพาให้เหล่ามรรวาสสามารถทำกันได้ เหล่าภิกษุในฐานะผู้นำทางจิตวิญญาณ ก็พึงเข้ามามีบทบาทเพื่อเกื้อหนุนให้เกิดสิ่งยึดเหนี่ยวแก่คนทั่วไป โดยเฉพาะพระผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ที่ได้ก้าวเข้าเป็นผู้นำในการสถาปนาหรือบูรณะ ก็ถือเป็นส่วนสำคัญที่ร่วมสร้างสังคมได้ด้วยเช่นกัน

พิจารณาจากประเด็นการได้มาซึ่งพระบรมธาตุในช่วงเวลาที่ขาดแคลนพระบรมธาตุ ถือเป็นสิ่งที่สร้างความอัศจรรย์ โดยเฉพาะการเสด็จมาเองของพระบรมธาตุจากการอธิษฐานของหลวงพ่อดี๋ หรือแรงอธิษฐานของหลวงพ่อดี๋วิริยงค์ บวกกับความตั้งใจมั่นที่จะประดิษฐานพระบรมธาตุให้จงได้ ความสำคัญของประเด็นนี้คือ พระบรมธาตุจะอยู่กับผู้มีบุญ ซึ่งทั้งหลวงพ่อดี๋และหลวงพ่อดี๋วิริยงค์ล้วนเป็นพระผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ด้วยเหตุนี้จึงนำไปสู่การประดิษฐานพระบรมธาตุในวัดป่าสายหลวงปู่มั่นในเขตเมืองใหญ่ ซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในธรรมเนียมของวัดป่าสายกรรมฐานในภาคอีสานหรือภาคเหนือ ได้สะท้อนแนวคิดของทั้งหลวงพ่อดี๋และหลวงพ่อดี๋วิริยงค์ ที่เล็งเห็นความเปลี่ยนแปลงของสังคมที่คนในเมือง ก็ควรได้รับโอกาสในการปฏิบัติธรรมเพื่อประโยชน์ในการใช้ชีวิตประจำวัน อันจะเป็นหนทางไปสู่สันติสุขของสังคมในวงกว้าง อีกทั้งการมีพระมหาเจดีย์อยู่ภายในเมือง อาจเป็นเครื่องเตือนให้ระลึกถึงองค์พระพุทธรูปที่สั่งสอนธรรมอันล้ำค่าจนโลกภายใต้ปัญหาของบ้านเมือง

¹⁶ การกำจัดภัยคุกคามคอมมิวนิสต์ของกลุ่มอนุรักษ์นิยม

การเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมเมืองใหญ่ อาจเป็นปัจจัยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงวิถีบูชา ซึ่งปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนกับพระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ฯ ที่เน้นประโยชน์ใช้สอยอาคารเป็นสำคัญ ในขณะที่พระธุดงค์เจดีย์เมื่อครั้งแรกเริ่มยังคงยึดแบบแผนเดิมในการก่อสร้าง และได้ปรับตัวให้เกิดเป็นพื้นที่ใช้สอยภายในอาคารพระมหาเจดีย์เมื่อครั้งบูรณะปฏิสังขรณ์ในปี พ.ศ. 2551 นี้เอง ซึ่งส่งผลต่อรูปแบบการบูชาพระบรมธาตุ กล่าวคือ พระธุดงค์เจดีย์นั้นยังคงมีพระเจดีย์องค์ประธานที่ประดิษฐานพระบรมธาตุในระบบปิดอยู่ ซึ่งสามารถเข้าไปกราบไหว้ได้ในระดับหนึ่งฐานของพระเจดีย์องค์ประธานยังตั้งอยู่บนระดับของผิวดิน ทำให้พระบรมธาตุยังคงได้รับการประดิษฐานด้วยการฝังลงสู่พื้นดิน ส่วนพระธาตุพระอริยสงฆ์สายหลวงปู่มนทั้ง 28 องค์นั้น จะถูกจัดแสดงในเชิงประจักษ์ที่มีลักษณะเป็นระบบเปิดภายในพื้นที่อาคารที่ถูกสร้างขึ้นมาใหม่ ผู้เข้ามากราบไหว้บูชา จึงสามารถเข้าสักการะได้อย่างใกล้ชิด และเห็นความเปลี่ยนแปลงของธาตุสังขารได้อย่างชัดเจน สำหรับพระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ฯ นั้นมีความมุ่งหมายใช้ประโยชน์พื้นที่ภายในตั้งแต่เริ่มแรกสร้างแล้ว จึงทำให้ส่วนใช้สอยนี้มีลักษณะแยกตัวออกจากส่วนที่ประดิษฐานพระบรมธาตุอย่างชัดเจน คือ แบ่งเป็นชั้นๆ ตามกิจกรรมที่กำหนดไว้ โดยในชั้นที่ 14 (สูงสุด) จึงเป็นสถานที่ประดิษฐานพระบรมธาตุในระบบเปิดเชิงประจักษ์ ไม่ได้ฝังพระบรมธาตุตามแบบแผนในอดีต ฐานของบุษบกที่ประดิษฐานพระบรมธาตุตั้งอยู่บนชั้นสูงสุดนี้ไม่ได้อยู่ในระดับผิวดิน ผู้เข้ามาสักการบูชาจึงสามารถกราบไหว้ทำความเคารพได้อย่างใกล้ชิด ด้วยเหตุที่เป็นการจัดแสดงพระบรมธาตุและพระธาตุในระบบเปิดภายในอาคารของพระมหาเจดีย์ทั้ง 2 แห่ง จึงทำให้สามารถเคลื่อนย้ายและปรับเปลี่ยนเพิ่มเติมได้เมื่อต้องการ ซึ่งในเวลานั้นยังไม่มีพระเจดีย์ใดในประเทศไทยมีลักษณะเช่นนี้จะมีก็เพียงที่พิพิธภัณฑสถานหลวงปู่มน ภูริทัตโต ที่วัดป่าสุทธาวาส จังหวัดสกลนคร เท่านั้น ที่นำเสนอพระธาตุในระบบเปิด ซึ่งเป็นเวลาไล่เลี่ยกับการก่อสร้างพระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ฯ (พิพิธภัณฑสถานฯ เริ่มสร้าง พ.ศ. 2516 แล้วเสร็จและมีพิธีเปิด พ.ศ. 2518) จึงน่าจะมีส่วนต่อแนวคิดในการออกแบบและนำเสนอพระบรมธาตุและพระธาตุกันบ้างไม่มากนักน้อย หากแตกต่างกันตรงที่พิพิธภัณฑสถานฯ ไม่ใช่อาคารทางศาสนา ซึ่งสถาปนิกผู้ออกแบบพระวิริยะมงคลมหาเจดีย์ฯ นี้ มีส่วนในการออกแบบตกแต่งอาคารพิพิธภัณฑสถานหลวงปู่มนฯ ด้วย

แบบแผนการประดิษฐานที่เปลี่ยนไปนี้ ต่างไปจากการประดิษฐานพระบรมธาตุที่ภูเขาทองในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยครั้งนั้น ใช้การชักเชือกผูกผอบพระบรมธาตุ แล้วหย่อนลงบรรจุในหลุมท่ามกลางพระเจดีย์ (กรมการศาสนา, 2526: 26) ซึ่งเป็นการฝังในระบบปิด ทั้งนี้ในธรรมเนียมของพม่า นั้น แบบแผนการสร้างพระเจดีย์ก็เป็นสิ่งที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตมา (Tosa, 2012: 309-311) ทำให้รูปแบบของพระเจดีย์ในพม่ายังคงเหมือนเดิมตามธรรมเนียมปฏิบัติ ในขณะที่สังคมไทยที่ดูเหมือนจะมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจมากกว่า กลับมีการปรับเปลี่ยน ยึดหยุ่นทั้งธรรมเนียม แบบแผนและรูปแบบไปตามยุคสมัย

ประการที่สอง เรื่องการใช้พื้นที่ทางพุทธศาสนา พิจารณาจากการเปลี่ยนวิธีคิดของพระป่า ที่มีต่อวัดและพระมหาเจดีย์ ซึ่งมีลักษณะที่ปรับตัวไปตามความเป็นชุมชนเมือง องค์ประกอบที่ไม่เคยเน้นในธรรมเนียมของวัดป่าได้ถูกให้ความสำคัญขึ้นเป็นลำดับ ไม่ว่าจะเป็นพระอุโบสถ วิหาร หรือพระเจดีย์ อีกทั้งองค์ประกอบอื่นที่ถูกให้ความสำคัญที่สัมพันธ์กับวัดหรือประวัติของเจ้าอาวาส ซึ่งแตกต่างจากวัดป่าในท้องถิ่นชนบทที่เน้นความเรียบง่ายเป็นอย่างมาก

พื้นที่พิธีกรรมอย่างลานประทักษิณ ดูเหมือนจะมีความหมายที่ต่างไปจากแบบแผนเดิม โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมที่มียอดองค์ประกอบอันเป็นสัญลักษณ์ของการชำระผู้คนให้บริสุทธิ์ก่อนเข้าสู่ศาสนสถาน หรือการก่ออิฐเป็นฐานสำหรับวางดอกไม้และพวงมาลา ซึ่งแต่เดิมอาจถูกใช้เป็นลานประทักษิณมาก่อนด้วย (ธนธร, 2557: 41-42) ซึ่งการใช้ลานประทักษิณอันเป็นพื้นที่รอบนอกของพระมหาเจดีย์ ก็เนื่องจากไม่มีการใช้พื้นที่ภายในอาคาร แต่เมื่อมีการ

ปรับเปลี่ยนวิธีนำเสนอพระบรมธาตุให้มาใช้บริเวณว่างภายในอาคาร พื้นที่ดังกล่าวจึงกลายเป็นที่รองรับกิจกรรมหรือพิธีกรรมโดยปริยาย แม้ว่าจะยังปรากฏลานประทักษิณให้เห็นอยู่ก็ตาม

พื้นที่พิธีกรรมจึงมีความสัมพันธ์กับองค์พระมหาเจดีย์ (อันเป็นศูนย์กลาง) โดยตรง การจัดระบบและกำหนดขอบเขตพิธีกรรมก็คือการจำลองจักรวาลมาตั้งอยู่บนตำแหน่งของพระมหาเจดีย์และลานประทักษิณ (Snodgrass, 1985: 19) ด้วยเหตุนี้ ลานประทักษิณจึงเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ไม่ได้เป็นเพียงบริเวณว่างรอบพระมหาเจดีย์ แต่เป็นพื้นที่พิธีกรรมโดยตรงที่มีต่อองค์พระมหาเจดีย์ และเมื่อมีการใช้พื้นที่ภายในพระมหาเจดีย์ บทบาทของพื้นที่ส่วนนี้จึงอาจถูกปรับเปลี่ยนไป

ประการที่สาม เรื่องการสื่อความหมายผ่านสัญลักษณ์ เป็นประเด็นสัญลักษณ์และการสืบสายของสงฆ์ไปสู่พระพุทธเจ้าซึ่งปรากฏในพระพุทธรูปเจดีย์ การนำเสนอพระธาตุพระอริยสงฆ์สายหลวงปู่มั่น ที่จัดแสดงในอาคารเดียวกันกับพระบรมธาตุนั้น เป็นแนวคิดที่พยายามเชื่อมต่อบุคคลพระสงฆ์สู่พระพุทธเจ้าโดยตรงที่มีลักษณะเป็นกาวกระโดต กล่าวคือ เป็นการเชื่อมต่อระหว่างพระอริยสงฆ์ร่วมสมัยสู่พระอริยะอย่างพระพุทธเจ้า โดยเฉพาะการเชื่อมต่อโดยตรงแบบกาวข้ามหรือกาวกระโดตนี้ ได้ตัดข้ามผ่านพระวชิรญาณ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงผนวช) ผู้สถาปนาธรรมยุติกนิกาย ซึ่งพระองค์มีความพยายามที่จะต่อเชื่อมสายกับพระพุทธเจ้าผ่านพระวินัยที่เคร่งครัดตามวัตรปฏิบัติของสมณสงฆ์ลังกา (ที่สืบทอดผ่านพระมอญ) โดยวางรากฐานธรรมยุติกนิกายที่เน้นพระวินัยให้แตกต่างจากสงฆ์หมู่ใหญ่ (มหานิกาย) ในขณะนั้น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้มีนัยทางการเมืองแฝงเร้นอยู่ไม่น้อย แต่ติดตามแบบธรรมยุตดังกล่าว ไม่ได้รับความสนใจหรือให้ความสำคัญมากนักจากพระปาสายหลวงปู่มั่น ที่มุ่งเน้นการปฏิบัติอย่างจริงจังมากกว่าการให้ความสำคัญกับปริยัติ¹⁷ ชีวประวัติของหลวงปู่มั่นในตอนหนึ่งได้แสดงให้เห็นถึงการตัดสินใจเลือกแนวทางปฏิบัติโดยการรุดลงไปในป่าเขาที่ห่างไกล เพราะเห็นว่าแนวทางการศึกษาปริยัติในเมืองเพียงอย่างเดียวไม่สามารถนำไปสู่การหลุดพ้นอย่างแท้จริงได้ (พระเทพเจดีย์จารย์, 2551: 178-179)

แนวคิดการเชื่อมต่อพระในสายหลวงปู่มั่นเข้ากับพระศาสดาโดยตรงนั้น เป็นการเชื่อมต่อระหว่างพระอรหันต์อันเป็นสาวกกับพระศาสดาซึ่งเป็นอริยะเช่นกัน โดยมีพระธาตุเป็นประจักษ์พยานแห่งความหลุดพ้น ปราศจากแนวคิดทางการเมืองที่ถูกวางรากฐานตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ที่ได้สร้างความชอบธรรมในการปกครองทั้งทางอาณาจักรและศาสนจักรไปพร้อมๆ กัน ดังนั้นสัญลักษณ์ใดๆ ที่แทนพระวชิรญาณหรือฝ่ายธรรมยุต จึงไม่ปรากฏในพระพุทธรูปเจดีย์ หากเป็นการเชื่อมต่อความเป็นอริยะด้วย ปลายทางคือ การแปรเปลี่ยนของธาตุสังขารกลายเป็นพระธาตุ ซึ่งไม่ได้ถูกจำกัดหรือผูกขาดกับฝ่ายธรรมยุต แต่ผู้ปฏิบัติจริงจึงจนหลุดพ้นได้นั้นเป็นใครๆ ก็ได้ ไม่ต้องแบ่งแยกนิกาย ซึ่งเห็นได้ชัดจากการที่หลวงปู่มั่นไม่ได้ทำการบวชใหม่ (เปลี่ยนนิกาย) ให้กับหลวงพ่อบุช สุกัทโธ และพระในสายของท่านอีกหลายรูป โดยให้เหตุผลว่า เป็นพระภิกษุเหมือนกัน สามารถปฏิบัติกรรมฐานได้ โดยไม่ต้องเปลี่ยนสังกัด (พระมหาธีรนาถ, 2551: 46) ซึ่งเป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงผล (ปลายทาง) ของการปฏิบัติมากกว่าเหตุอันเป็นต้นทางที่ต้องแบ่งแยกนิกายตามปัจจัยทางการเมือง

อย่างไรก็ตาม การนำพระธาตุพระอริยสงฆ์สายหลวงปู่มั่นมานำเสนอในอาคารพระพุทธรูปเจดีย์ มีผลต่อการใช้พื้นที่พิธีกรรมเป็นอย่างมาก (ดังที่กล่าวมาแล้ว) พระธาตุเหล่านี้เป็นตัวแทนของผู้หลุดพ้นที่ก้าวผ่านสังกัดของคณะสงฆ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการหลุดพ้นอย่างแท้จริงตามปรัชญาพุทธศาสนาเถรวาท

องค์หลวงปู่มั่น ซึ่งเป็นผู้นำในการสมาทานจุดศรัทธาเป็นหลักปฏิบัติ ได้กลายเป็นตัวแทนหรือต้นแบบหรือสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงสู่องค์พระศาสดาโดยตรง ซึ่งไม่ต้องอ้างอิงผ่านพระวชิรญาณในฐานะผู้ก่อตั้งฝ่ายธรรมยุตแต่อย่างใด

¹⁷ ตามการอธิบายของฝ่ายธรรมยุตได้กล่าวว่า การศึกษาปริยัติมีความสำคัญมากกว่าการปฏิบัติ สามารถนำไปสู่การหลุดพ้นได้ (พระไพศาล, 2546: 25)

จึงอาจกล่าวได้ว่า พระธาตุคงเจดีย์เป็นสัญลักษณ์แห่งการหลุดพ้นจากผู้ปฏิบัติจนถึงขั้นพระอริยสงฆ์ (บรรลุนิพพาน) โดยเฉพาะสายหลวงปู่มั่น ซึ่งสัญลักษณ์นี้ได้ถูกนิยามขึ้นมาใหม่นี้ แตกต่างจากสัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นจากฝ่ายธรรมยุตหรือมหานิกายที่ล้วนมีนัยทางการเมืองแฝงอยู่

บทสรุป

พระมหาเจดีย์ในต้นพุทธศตวรรษที่ 26 เป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นการปรับตัวของแบบแผนพุทธศาสนาให้เข้ากับบริบทใหม่ของสังคมไทย ประการแรก คติการบูชาพระบรมธาตุได้ถูกปรับปรุงการนำเสนอมาโดยตลอด ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงล้วนขึ้นอยู่กับการเปลี่ยนแปลงในเวลานั้น ภายใต้อิทธิพลการปกครองแบบใหม่ ส่งผลต่อจารีตเดิมที่ทั้งถูกนำมาผลิตซ้ำและถูกคัดแยกออก เพื่อให้ความหมายบางอย่างยังคงดำรงอยู่ และเมื่อเวลาเปลี่ยนไป การให้ความหมายหรือนิยามใหม่ ก็ได้ปรากฏขึ้นเพื่อแสดงบทบาทหน้าที่ที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ประการต่อมา เมื่อแบบแผน การบูชาถูกปรับเปลี่ยน ย่อมส่งผลต่อการใช้พื้นที่พิธีกรรมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ พื้นที่ว่างภายในพระมหาเจดีย์ถูกเน้นให้มีความสำคัญมากขึ้น จนอาจส่งผลต่อพื้นที่พิธีกรรมภายนอกที่เคยเน้นและให้ความสำคัญกันมาจากการจารีตในอดีตให้ต้องอยู่ภายใต้ข้อจำกัดและเงื่อนไขของสังคมสมัยใหม่มากยิ่งขึ้น และประการสุดท้าย การผสมผสานแนวคิดทั้งใหม่และเก่าที่ถูกนำเสนอผ่านพระมหาเจดีย์ ได้สะท้อนแนวคิดการเชื่อมต่อสายโดยตรงของพระอริยสงฆ์สายหลวงปู่มั่นเข้ากับองค์พระศาสดา ก่อเกิดเป็นสัญลักษณ์แห่งการหลุดพ้นที่อยู่เหนือบริบทการปกครองทั้งรัฐและฝ่ายสงฆ์

จากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้น อาจเป็นจุดเริ่มต้นของการนิยามสถาปนาพระมหาเจดีย์หรือพระธาตุเจดีย์ในวัดป่าสายหลวงปู่มั่น ซึ่งไม่เคยมีมาก่อนในสังคมไทย และที่สำคัญคือการนำเสนอพระบรมธาตุและพระธาตุแบบระบบเปิดในเชิงประจักษ์ ซึ่งก่อให้เกิดการใช้พื้นที่ภายในพระเจดีย์ที่อาจเป็นแบบแผนใหม่ในขณะนั้น ที่ได้กลายเป็นความนิยมในเวลาต่อมาในอารามของทุกนิกาย.

เอกสารอ้างอิง

กรมการศาสนา. 2526. **ประวัติพระพุทธรูปเจดีย์**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.

กรมศิลปากร. 2511. **พระคัมภีร์รูปปางค์ ดำเนินการด้วยการสร้างสถูปเจดีย์**. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางอนุ ทองไข่มุก 2511. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

คณะศึกษานุศิษย์. 2552. **อัตชีวประวัติพระเทพเจดีย์จารย์ (วิริยงค์ สิริธโร)**. กรุงเทพฯ: เกียวโดเนชั่นพรีนติ้ง.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2557. **การเป็นสมัยใหม่กับแนวคิดชุมชน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

ชาติรี ประกิตนทการ. 2557. **การเมืองสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรมสยามสมัยไทยประยุกต์ชาตินิยม**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา. 2514. **ตำนานพระพุทธรูปเจดีย์**. กรุงเทพฯ: รุ่งวัฒนา.

ธนธร กิตติกันต์. 2557. **มหาธาตุ**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ธัชชัย ยอดพิชัย. 2546. **เจดีย์ในประเทศไทยหลัง พ.ศ. 2475**. วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท

หลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ปรมาณูชิตชีโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระ. 2530. **ปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

- พระเทพเจติยาจารย์. 2551. **ประวัติพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตะเถระ (ฉบับสมบูรณ์) พระเทพเจติยาจารย์ (หลวงพ่อวริยังค์ สิรินฺธโร)**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด.
- พระธรรมปิฎก. 2537. **พิธีกรรม ใครคิดว่าเป็นสำคัญ**. กรุงเทพฯ: เคล็ดไทย.
- พระไพศาล วิสาโล. 2546. **พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ สดศรี-สฤณีวงศ์.
- พระมหาธีรนาถ อัครศีโร. 2551. **พระรุตังคเจติย์ เจติย์แห่งพระอรหันต์**. สมุทรปราการ: วัดอโศการาม.
- พระมหาธีรนาถ อัครศีโร. 2549. **หลวงปู่ศรี มหาวิโร พระผู้มากล้นด้วยบุญบารมี**. กรุงเทพฯ: พี เพลส.
- พิน ดอกบัว. 2554. **ประวัติศาสตร์พุทธศาสนาในนานาประเทศ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. 2539. **ความหมายของพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สุริพันธ์ มณีวัต. 2557. **พระบรมสารีริกธาตุและพระอรหันตธาตุ ประสพการณ์ของคุณหญิงสุริพันธ์ มณีวัต**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: ศรีเอช.
- สมคิด จิระทัศน์กุล. 2554. **รู้เรื่องวัด วิหาร โบสถ์ เจติย์ พุทธสถาปัตยกรรมไทย**. นนทบุรี: จรัสสินทวงศ์ การพิมพ์.
- Snodgrass, A. 1985. **The Symbolism of The Stupa**. 2nd printing. New York : Conell University.
- Taylor L., J. 1997. **The Textualization of a Monastic Tradition: and the Biographical Process in Thailand in Sacred Biography Buddhist Traditions South and Southeast Asia**. Edited by Juliane Schober. The United States of America: University of Hawai'i.
- Tosa, K. 2012. "Form Bricks to Pagodas : Weikza and the Rituals of Pagoda-Building". **Journal of Burma Studies**. 16(2): 309-340.

อ้างอิงสัมภาษณ์

- พระขจรศักดิ์ จักกวโร. วัดอโศการาม. สัมภาษณ์โดย นายภัทร ไม่ตระรัตน์. วันที่ 21 ตุลาคม. 2558.
- พระท่าน จิตตวโร. ประชาสัมพันธ์วัดธรรมมงคล. สัมภาษณ์โดย นายภัทร ไม่ตระรัตน์. วันที่ 22 ตุลาคม 2558.